

พุทธศาสนากับสังคมไทยก่อนหน้าการประกาศใช้พระราชบัญญัติ
ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑

พุทธศาสนาได้เข้ามาสู่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาเป็นระยะเวลายาวนาน แม้ว่าการระบุตำแหน่งที่ชัดเจนของดินแดนสุวรรณภูมิยังเป็นปัญหาที่ถกเถียง แต่นักวิชาการบางท่านเชื่อว่าพุทธศาสนาได้เข้ามาในบริเวณสุวรรณภูมิเป็นเวลานานนับแต่ พ.ศ.๒๓๔^๑ ในขณะที่ชาวพื้นเมืองในดินแดนแถบนี้นับถือผีมาตั้งแต่เดิม

เมื่อพุทธศาสนาเข้ามาเผยแผ่ในดินแดนนี้ พุทธศาสนาก็ได้ถูกปรับให้เข้ากับคติความเชื่อดั้งเดิม และได้เข้ามาจัดระบบความเชื่อที่มีอยู่แต่เดิมให้สอดคล้องกับหลักธรรมของพุทธศาสนา เช่น ความเชื่อเรื่องการปักเสมากับความเชื่อเรื่องการปักหินตั้งแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์ของคนพื้นเมืองเดิม การปรับความเชื่อเรื่องแถน การนับถือพระพุทธรูปเจ้าในฐานะมหาบุรุษผู้มีบารมีและปาฏิหาริย์ที่แพร่หลายในหมู่ชาวบ้าน และต่อมาเมื่อชนชั้นปกครองรับเอาความเชื่อจากศาสนาพราหมณ์ พุทธศาสนาของชนชั้นปกครองจึงถูกปรับให้เข้ากับคติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ ในการสร้างธรรมเนียมและประเพณีของราชสำนักและราชอาณาจักร ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าพุทธศาสนาได้พัฒนาจนกลายเป็นแกนหลักของอารยธรรมสยาม^๒

พุทธศาสนามีอิทธิพลอย่างมากต่อความคิด ความเชื่อตลอดจนการประพฤติปฏิบัติของคนทุกระดับ โดยแบบแผนการปฏิบัติทางพุทธศาสนาของสังคมไทย อาจจำแนกได้เป็น ๒ กลุ่มคือ ชนชั้นปกครอง อันได้แก่รัฐ และชนชั้นนำ กับชนชั้นผู้ถูกปกครองหรือชาวบ้าน ซึ่งแบบแผนปฏิบัติของคนแต่ละกลุ่มมีความแตกต่างกันตามบริบททางสังคมและพื้นฐานทางความคิดของคนแต่ละกลุ่ม และแบบแผนการปฏิบัติทางพุทธศาสนาดังกล่าวเป็นตัวกำหนดลักษณะของการจัดการปกครองคณะสงฆ์ของแต่ละยุคสมัย

๒.๑ พุทธศาสนาของรัฐและชนชั้นนำ

พุทธศาสนาถูกใช้เพื่อรองรับความชอบธรรมการปกครองรัฐจารีตของสยาม การดำรงอยู่ของรัฐหรืออำนาจของชนชั้นปกครองนั้นอิงอยู่กับหลักทางพุทธศาสนา การที่พุทธศาสนาเป็นอุดม

^๑ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทยก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๖.

^๒ ธิดา สาระยา, อารยธรรมไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๙), หน้า ๔๐๖ - ๔๐๗.

การณ์หลักของรัฐได้นั้น เป็นเพราะพุทธศาสนาเป็นทั้งสิ่งที่สร้างความชอบธรรมให้แก่อำนาจการปกครองของชนชั้นนำในหมู่ชาวพุทธที่มีอยู่เป็นจำนวนมากในสังคม และในขณะเดียวกันก็เป็นสิ่งที่ชนชั้นปกครองเลื่อมใสศรัทธาอย่างแท้จริง

๒.๑.๑ พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นอุดมการณ์แห่งรัฐ

รัฐจารีตของสยามมีพุทธศาสนาเป็นอุดมการณ์แห่งรัฐซึ่ง นิธิ เอียวศรีวงศ์ เห็นว่า *อัครคัมภีร์* ที่แสดงกำเนิดของมหาสมมติที่ถือกันว่าเป็นกษัตริย์องค์แรกของโลกนั้น เป็นกำเนิดของอุดมการณ์แห่งรัฐของพุทธศาสนา และชนชั้นปกครองสยามได้รับมาเป็นอุดมการณ์ของรัฐ อันเป็นตัวกำหนดบทบาทหน้าที่ของรัฐหรือชนชั้นปกครองเอาไว้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ได้สรุปเกี่ยวกับแนวคิดนี้ว่า

๑. ทรัพย์สินส่วนบุคคล รัฐ และสังคม เกิดจากความเลื่อมทางจิตใจของมนุษย์เอง
๒. สถาบันกษัตริย์นั้นตั้งอยู่บนข้อตกลงหรือสัญญาประชาคมระหว่างรัฐบาลและประชาชนว่ามีหน้าที่ต่อกัน
๓. ตามข้อตกลงระหว่างกษัตริย์และประชาชน กษัตริย์จะทำหน้าที่ของตนได้ ก็โดยการลงโทษผู้กระทำผิด^๔

นอกจากหลักการที่อยู่ในอัครคัมภีร์แล้ว รัฐที่ถือคติพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้พัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์เพิ่มเติมเข้าไป อีกคือ

๑. การจำลองรัฐในลักษณะของมหากักรวาลตามทฤษฎีโลกภูมิของพุทธศาสนาผสมฮินดู

อัครคัมภีร์ เกิดขึ้นจากการที่พระพุทธเจ้าทรง ตอบปัญหาแก่ วาเสฏฐสามเณรกับภารทวาชสามเณร ที่มาจากในวรรณะพราหมณ์ แล้วถูกพวกพราหมณ์ในวรรณะของตนกล่าววาจาเหยียดหยามการที่ทั้งสองเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ทรงแสดงให้ทั้งสองเห็นว่าการเป็นพราหมณ์นั้นอยู่ที่ความประพฤติของบุคคลหากบุคคลนั้นทรงไว้ซึ่งธรรมก็พึงยกย่อง ไม่ใช่ยกย่องโดยชาติกำเนิด นักวิชาการด้านปรัชญาศาสนาบางท่านเห็นว่า เป็นการโต้ตอบกับคติความเชื่อเรื่องพระเจ้าผู้สร้างที่มีอิทธิพลอยู่ในสังคมและเทวดำนานฮินดู และเมื่อพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เทวดำนานแบบฮินดูไม่ได้คงความเข้มข้นในดินแดนแถบนี้ *อัครคัมภีร์* จึงพัฒนาเป็นแนวคิดจักรวาลวิทยาแบบพุทธจนไปถึงการเป็นรากฐานทางการเมืองการปกครองตามจักรวาลวิทยาแบบพุทธขึ้น อาจกล่าวได้ว่าในอีกด้านหนึ่ง *อัครคัมภีร์* แต่เดิมอาจไม่ได้มีนัยยะไปจนถึงแนวคิดทางการเมือง ดูรายละเอียดใน สุวรรณา สถาอานันท์, *ศรัทธากับปัญญา: บทสนทนาทางปรัชญาว่าด้วยศาสนา* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๔๒.

^๔ดูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา* (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, ๒๕๒๓), หน้า ๕๒.

๒. ความเชื่อที่ว่าคนที่ เป็นกษัตริย์นั้นจะต้องเป็นผู้ที่ได้สั่งสมบารมีมาไว้มากที่สุด แสดงออกโดยการมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีกว่า มีความมั่งคั่ง และที่สำคัญใครมีบารมีมากที่สุด ผู้นั้นก็จะได้ครองบัลลังก์ หากมีคนอื่นที่มีบารมีสูงกว่า คนๆนั้นก็แย่งราชบัลลังก์มาได้สำเร็จ
๓. การเปรียบเทียบกษัตริย์เหมือนพระอินทร์ มีหน้าที่เป็นเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก ที่จะทรงกระทำโดยการสร้างปูชนียวัตถุสถาน ปกครองและบำรุงคณะสงฆ์
๔. ด้วยอุดมคติทางพุทธศาสนาคือพระนิพพาน ชีวิตในปัจจุบันเป็นทางผ่านไปสู่นิพพานเท่านั้น ในแต่ละชาติมนุษย์ต้องสะสมบารมีให้ยิ่งๆ ขึ้นไป กษัตริย์ในฐานะผู้บำรุงพุทธศาสนาจึงมีหน้าที่ดูแลให้ประชาชนอยู่ในศีลธรรม เพื่อไม่ตกไปอยู่ในโลกที่ชั่วมีนรกเป็นที่สุด และสั่งสมบารมีไปตามวาสนาของตน ในแง่รัฐเป็นเครื่องมือที่จะนำไปสู่นิพพาน กษัตริย์เปรียบเหมือนพระโพธิสัตว์ที่จะนำมนุษย์ไปสู่สุคติ^๕

ดังเหตุผลที่กล่าวมา การปฏิบัติภารกิจพระมหากษัตริย์จึงเป็นสิ่งที่ควบคู่กันไปกับการพยายามแสดงตนให้ขุนนางและอาณาประชาราษฎร์ เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่ทรงภูมิปัญญาและทรงภูมิธรรม ดำรงตนตามอุดมคติของพุทธศาสนาเช่นในตอนต้นของพระราชกำหนดใหม่มาตราที่ ๓๔ ซึ่งออกโดย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ความว่า

ด้วยสมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์เจ้าอาวาสวัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร
คุณอดุลศรีธาดา ยังปิติปิตีสาสนา พระมหาชินนโรสสงฆดำรงเรืองรสศีลสวัสดิพระจัตุ
วิสุทธิศีลสังวรวิโนย ไพบูรรรณพิเศศเปนบุญเขตแก่เทพนิกรมมนุษย์ทั้งปวง^๖

เนื่องจากการที่คนส่วนใหญ่ในพระราชอาณาจักรนับถือพุทธศาสนา การเลือกเอามาตรฐานทางศีลธรรมของพุทธศาสนา มาสร้างความชอบธรรมแก่ระบบการเมือง ในทัศนะของชนชั้นนำย่อมเป็นเรื่องที่สมเหตุสมผล สอดคล้องกับความคิดของคนหมู่มาก พร้อมๆไปกับการปรับพุทธศาสนาให้สอดคล้องกับความเชื่อที่ตนมี การจัดการปกครองคณะสงฆ์จึงเป็นสิ่งหนึ่งที่อยู่ภายใต้เงื่อนไขดังกล่าว เนื่องจากพระสงฆ์มีหน้าที่ในการสั่งสอนประชาราษฎร์ การที่สามารถจะสร้าง

^๕ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า ๕๒.

^๖ กรมศิลปากร, กฎหมายตราสามดวง (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๒๑), หน้า ๗๘๓.

ความยอมรับจากพระสงฆ์ได้ยอมเป็นประโยชน์ต่อตัวสถาบันพระมหากษัตริย์” ดังการอ้างหลักการเรื่องการบำรุงพระศาสนาปรากฏอยู่ในปรารภเรื่องการออกกฎพระสงฆ์ ความว่า

“จึงพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศรบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทุกวันนี้มีพระราชพระนิทานปรารภนาพระโพธิญาณสัพพัฏฐประกอบด้วยพระมหากรรุณาญ หากดักเตือนพระไทยเพนทำมดา กรุณาจะให้เป้นประโยชน์แก่สัตว์โลกทั้งปวง จึงสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศรบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอนันตาสัมภาราดีเรกเอกพิบูลสุนธรรราชศรีทธา เปนอักรมหาสาสะนุปลั้มภกพระพุทธศาสนาจำเริญศรีสวัสดิ์ดีทั้งพระบริญ์ดีแลปติปติศาสนา ให้ถาวรารุ่งเรือง”

ดังได้กล่าวแล้วว่าพุทธศาสนามีความสำคัญต่อสังคมการเมืองไทยในฐานะที่เป็นอุดมการณ์หลักที่อธิบายเหตุผลของการดำรงอยู่ของรัฐ พุทธศาสนาจึงเป็นกลไกของระบบการปกครองที่ทำหน้าที่ร้อยรัดพระราชวังและหมู่บ้านให้อยู่ภายใต้ระบบเดียวกัน โดยการ “แสดง” ลักษณะบางประการของผู้ปกครองที่ประชาชนไม่มี ซึ่งหมายถึงความชอบธรรมในการปกครองของพระมหากษัตริย์ โดยแสดงออกในทุกๆ ด้านของพระมหากษัตริย์เปรียบเหมือนเวลาที่ละครที่มีไว้ให้ปรากฏแก่สายตาของผู้ถูกปกครองเพื่อให้เห็นถึงสถานภาพอันสูงส่งทางด้านศาสนา พิธีกรรม ความรุ่งโรจน์ เกียรติยศ ความมั่งคั่ง ความมีบุญ ฯลฯ”

๒.๑.๒ พุทธศาสนาของชนชั้นนำ: ความเปลี่ยนแปลงในโลกทัศน์และความเปลี่ยนแปลงในการตีความพุทธศาสนาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

แบบแผนการปฏิบัติทางพุทธศาสนาที่แตกต่างกันระหว่างชนชั้นนำและชาวบ้าน มีมาแต่ครั้งสมัยอยุธยาแล้ว นิธิ เอียวศรีวงศ์เสนอว่า พุทธศาสนาเมื่อครั้งสมัยอยุธยามีลักษณะที่แบ่งออกเป็นสองลักษณะ^{๑๐} คือ

^{๑๐}สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔) หน้า ๑๔๙.

“กรมศิลปากร, “กฎพระสงฆ์,” ใน กฎหมายตราสามดวง, หน้า ๕๔๓.

“นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ: พื้นฐานทางเศรษฐกิจ,” ใน สายธารแห่งความคิด. ชาคริต ชุ่มวัฒนะ และ อุกฤษฏ์ ปัทมานันท์, บรรณาธิการ (ม.ป.ท., ๒๕๓๒), หน้า ๒๙-๓๐.

“สายชล วรรณรัตน์ “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก,” หน้า ๔๖.

๑. พุทธศาสนาที่ยึดคัมภีร์เป็นหลัก เป็นลักษณะการนับถือพุทธศาสนาที่นิยมกันในหมู่ชนชั้นสูง ได้แก่ กลุ่มเจ้านายและขุนนางรวมไปถึงพระสงฆ์ที่บวชอยู่เป็นเวลานาน และมีความใกล้ชิดกับราชสำนัก การนับถือหรือตีความพุทธศาสนาของคนกลุ่มนี้ มักผูกพันกับการเรียนผ่านตำราและคัมภีร์ต่าง ๆ รวมทั้งอาจได้รับอิทธิพลด้านแบบแผนธรรมเนียมประเพณีมาจากศาสนาพราหมณ์ในราชสำนัก เน้นการส่งเสริมให้พระภิกษุสงฆ์เรียนพระปริยัติธรรม เฝเดี่ยวพระสงฆ์เข้ามาวิดิชันหาปัญหาธรรม

๒. พุทธศาสนาที่เน้นการเรียนรู้แบบมุขปาฐะ เป็นลักษณะของการถ่ายทอดความรู้ของชาวบ้านทั่ว ๆ ไปที่ไม่มีความรู้เรื่องอักขรวิธีและหนังสือ พุทธศาสนาที่ถ่ายทอดกันในหมู่ชาวบ้านจึงส่งผ่านกันโดยการเทศน์และการสวด เช่น การเน้นความสำคัญของการบำเพ็ญบารมีต่าง ๆ ผ่านชาดก โดยเฉพาะการเทศน์มหาชาติหรือเวสสันดรชาดกที่สื่อสารกับชาวบ้านได้อย่างทรงพลังสำหรับการสั่งสอนในเรื่องการบำเพ็ญทานและความยากลำบากที่พระโพธิสัตว์เผชิญในการบำเพ็ญบารมีไปสู่พุทธภูมิผ่านสัญลักษณ์ต่างๆ ทางศาสนา เช่น พระพุทธรูปปางต่าง ๆ ที่มีความหมายเฉพาะในแต่ละปางที่จะโยงไปถึงหลักคำสอนของพุทธศาสนา ปางมารวิชัย ที่หมายถึงการเอาชนะกิเลส ปางสมาธิที่หมายถึงการบำเพ็ญภาวนา และปางประทานอภัยที่หมายถึงการให้อภัย^{๑๑}หรือ ประติมากรรมรูปธรรมจักรที่มีอยู่ทั่วไป เพื่อสื่อสารถึงหลักความเชื่อในพุทธศาสนาที่เชื่อว่ามนุษย์ทุกคนต่างตกอยู่ในวัฏสงสาร^{๑๒} เป็นต้น พุทธศาสนาแบบชาวบ้านยังมีการผนวกเอาธรรมเนียมประเพณีและแบบแผนต่างๆ ในท้องถิ่นเข้ามาปะปนด้วย เช่น เห็นได้จากการที่พระสงฆ์เข้าร่วมในประเพณีการทำบุญบั้งไฟ ทางภาคอีสาน เป็นต้น

พุทธศาสนาของชนชั้นนำที่มีลักษณะแตกต่างจากของชาวบ้านที่ดังกล่าวมาได้มีความเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในช่วงต้นรัตนโกสินทร์อันเป็นผลจากปัจจัยภายในเองและจากปัจจัยภายนอกที่มาจากความรู้สมัยใหม่จากตะวันตก

๒.๑.๒.๑. พุทธศาสนาแบบมนุษยนิยม

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เนื่องจากการค้ากับต่างประเทศได้ขยายตัวเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความเจริญทางเศรษฐกิจอย่างมาก ทำให้มีผลต่อโลกทัศน์และการรับรู้ความจริงในโลกนี้ในเชิงประจักษ์มากขึ้น ความเปลี่ยนแปลงนี้ส่งผลถึงพุทธศาสนาด้วย อย่างเช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนอกจากทรงแสดงพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่ทำนุบำรุงส่งเสริมพุทธ

^{๑๑}เรื่องเดียวกัน.

^{๑๒}เอเดรียน สอนดกราส, **สัญลักษณ์แห่งพระสถูป**, ภัทรพร สิริกาญจน และ ธรรมเกียรติ กันอริ, บรรณาธิการฉบับภาษาไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: อัมรินทร์วิชิการ, ๒๕๔๑), หน้า ๑๐๗.

ศาสนาตามแบบแผนธรรมเนียมดั้งเดิมแล้ว พระองค์ยังทรงมีแนวความคิดและแนวทางในการปฏิบัติต่อพุทธศาสนาโดยการเน้นการพิจารณาหลักธรรมและเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อที่พิสูจน์ไม่ได้ว่ามีเหตุผล ไม่เน้นเรื่องมงายตามคติเดิม และเน้นหลักธรรมขั้นสูง เช่น การห้ามการบูชาศิวลึงค์ หรือ การกล่าวถึงการบวชว่าเพื่อจะได้ดำรงศีลบริสุทธิ์ “เป็นที่ตั้งแก่สมาธิวิปัสสนามาคญาณ” เป็นต้น^{๑๓}

สายชล วรรณรัตน์ เรียกพุทธศาสนาที่มีลักษณะของการเน้นความเป็นเหตุผล ไม่เชื่อในสิ่งที่ยังมงายไม่มีเหตุผล เน้นในหลักธรรมขั้นสูง เชื่อในการบรรลุถึงพระนิพพานในปัจจุบันชาตินี้ว่าเป็นพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยม คือ เชื่อในปัญญาของมนุษย์และเน้นการบรรลุอุดมคติของพุทธศาสนาในโลกนี้โดยอาศัยการสั่งสมปัญญาความรู้ และการปฏิบัติ การเกิดขึ้นของพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมอาจจะไม่ได้เกิดขึ้นอย่างแพร่หลายในสังคมทั้งหมด แต่สำหรับกลุ่มชนชั้นนำในสมัยต้นรัตนโกสินทร์พุทธศาสนาแบบนี้ ย่อมเป็นที่ยอมรับกันโดยแพร่หลายในระดับหนึ่ง ไม่ว่าจะด้วยความเชื่ออย่างแท้จริงหรือจะด้วยเป็นกุศโลบายทางการเมืองที่ต้องการอุดมคติแบบใหม่ก็ตาม

การที่ชนชั้นนำสมัยต้นรัตนโกสินทร์เน้นถึงความรู้ในหลักธรรมขั้นสูงของพุทธศาสนา ทำให้อุดมคติของพุทธศาสนาในการดำเนินชีวิตเพื่อไปถึงเป้าหมายคือพระนิพพานได้รับการเน้นย้ำมากขึ้น ในการที่จะสื่อสารกับขุนนางและประชาราษฎร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงออกพระราชกำหนดหลายฉบับ ที่แสดงให้เห็นถึงความรู้ทางด้านพุทธศาสนาของพระองค์ และการไม่สั่นสนุนความเชื่อมงาย ซึ่งสะท้อนให้เห็นลักษณะของพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยม เช่น พระราชกำหนดใหม่มาตราที่ ๓๕ ความว่า

ด้วยเหตุว่าพระไตรสรณาคม จะอยู่เปนมั่นคงเที่ยงแท้จิตรมิได้ผันแปรไปถือคุณอันอื่น นอกกว่านี้ว่าประเสริฐกว่าพระรัตนไตรย์ หากมิได้เป็นอันขาดทีเดียวนี้ พระสระระณาคม จึงจะคงอยู่แก่ผู้นั้น ทุกวันนี้สัตว์ทั้งปวงเปนโลกี ครั้นมีทุกข์ขึ้นมา น้ำจิตก็ผันแปรไปจากพระรัตนตะยาธิคุณไปถือผีสังเทพารักษต่างๆต่าง... ครั้นจะให้ห้ามเสียไม่ให้ถือผีสังเทพารักษศักสิทธิ์เล่า ก็มีพระพุทธรูปภาตรัสไว้ในสัดบริหารวิริยธรรมเจดปรการ... ถวายสิ่งซึ่งอันสมควรแก่เทพารักษ แต่อย่างนับถือยิ่งกว่าพระไตรสระระณาคม ห้ามอย่าให้พลีกำมด้วยฆ่าสัตว์ต่างๆ มีโคกระบือสุกรเปิดไก่เป็นต้นบูชาจะไปสู่อบายภูมิเสียแลให้กระทำบุญทานให้รักษาศีล^{๑๔}

^{๑๓} สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก,” หน้า ๘๒-๑๑๙.

^{๑๔} พระราชกำหนดใหม่, กฎหมายตราสามดวง, หน้า ๗๕๔-๗๕๕.

ลักษณะของพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมยังเห็นได้จากพระราชปจฉาของพระองค์ที่มักจะถามปัญหาพระสงฆ์ในประเด็นที่แย้งกับความเชื่อเดิม เช่น พระราชปจฉาว่าด้วยผู้สมათานศีล ๕ แล้วไปประมาทขาดศีล กับผู้ที่ไม่ได้สมათานแล้วทำผิดศีลใครจะผิดมากกว่ากัน^{๑๕} หรือ พระราชปจฉาถามเรื่องปลาว่ายน้ำตามลำเนาฝั่งธรรมและนกแซกเต่าซึ่งภาวนาอัฏฐิกรรมฐาน กลับชาติมาเกิดเป็นมนุษย์ได้สำเร็จมรรคผล ว่าเวลาที่อยู่ในวัตถุนิทานเรื่องที่ยกมา ไม่สอดคล้องกับธรรมเทศนาที่พระสงฆ์ทั้งหลายนำมาเทศนาในเรื่องการสะสมบุญบารมีเพื่อบรรลุปุทธิญาณบ้าง เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าบ้างหรือเป็นพระอรหันต์^{๑๖} ซึ่งลักษณะของพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมในสมัยรัชกาลที่ ๑ ยังคงไม่ได้ละทิ้งความเชื่อในเรื่องพุทธภูมิ นรกสวรรค์ หรือ พระนิพพานอันเป็นอุดมคติของพุทธศาสนา

เมื่อพิจารณาการออกพระราชกำหนดต่างๆ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงอ้างอุดมคติหรือหลักการทางพุทธศาสนาเป็นฐานคิดในการออกกฎหมาย เช่น การออกพระราชกำหนดใหม่ มาตรา ๒ เรื่องห้ามข้าราชการขุนนางเสพสุราเล่นบ่อนเบี้ย โดย “มิได้เกรงบาปลอยบาปทุกขโทษในปัจจุบันก็มี ครั้นสิ้นชีวิตไปแล้วก็จะไปทนทุกขเวทนาอยู่ในนรกนั้นช้านาน”^{๑๗} หรือ พระราชกำหนดที่ให้ผู้คนถือศีล ๕ ศีล ๑๐ ดัง มาตรา ๓๖ ในพระราชกำหนดใหม่และ มาตรา ๓๗ เรื่องการเป็นขู้^{๑๘}

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็เช่นเดียวกัน มีการออกกฎหมายเรื่องห้ามไม่ให้ซื้อขายฝิ่นสูบฝิ่นโดยอ้างเหตุผลว่าการสูบฝิ่นนั้นเป็นเหตุให้

มัวเมามิได้คิดอ่านกระทำมาหากินสรรสมกองกุศลที่จะยกตนออกจากภพ มีแต่ก่อสร้างปัจวิทเวทก่ามจะนำตนไปสู่ทุกข์หาประโยชน์ไม่... ถ้าจับได้ก็จะมีโทษต้องทุกข์เวทนาในพระราชอาณาจักกรอีกโสดหนึ่งเป็นโทษแต่ในปัจจุบัน ครั้นตายไปตกในมหาคบาปนรณนายนิริบาลลงทัณฑ์ก่ามทำโทษต้องทุกข์เวทนาโดยสาหัสหาที่สุดมิได้ ครั้นพ้นจากคบาปนรกแล้วก็ต้องไปเป็นเปรตวิไลยมีควนไฟพลุ่งออกจากทางปากจุมก

^{๑๕}“พระราชปจฉาในรัชกาลที่ ๑ เรื่องว่าด้วยโทษที่ประมาทขาดศีล และลาศีลหรือมีศีลต่างพร้อม” ใน *พระราชปจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑- รัชกาลที่ ๕* (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๑๓), หน้า ๕๔-๕๙.

^{๑๖}“พระราชปจฉาในรัชกาลที่ ๑ เรื่องว่าด้วยปลาว่ายน้ำตามฝั่งธรรม และนกแซกเต่าซึ่งภาวนาอัฏฐิกรรมฐาน” ใน *พระราชปจฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑- รัชกาลที่ ๕*, หน้า ๖๑-๖๕.

^{๑๗}กรมศิลปกร, “พระราชกำหนดใหม่,” ใน *กฎหมายตราสามดวง*, หน้า ๗๕

^{๑๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕๗-๗๖๔.

เป็นนิจ... จึงมีพระราชดำรัสเหนือเกล้าฯเหนือกระหม่อมสั่งให้มีตราพระราชบัญญัติไว้
เพื่อจะได้ระงับดับทุกข์โทษแห่งคนร้ายในอนาคตปัจจุบัน^{๑๙}

จะเห็นได้ว่าการออกพระราชกำหนดนี้เป็นไปเพื่อแสดงพระมหากรุณาธิคุณต่อราษฎร
หรือกฎหมายอีกฉบับในรัชกาลที่ ๒ ห้ามมิให้เลี้ยงไก่นกปลาไว้ชนแลกัดเล่นการพนัน จ.ศ. ๑๑๗๓
(พ.ศ. ๒๓๕๔) ก็อ้างว่า

บุคคลทั้งปวงอันเกิดมาในสังสารว่าทุกวันนี้ที่มีสติปัญญาอุตสาห์กระทำกิจกรรมวานิ
ชกา เสาะแสวงทรัพย์ตามสมควรกำลังแลวิชาปัญญาคุณานุรูปเป็นสัมมาอาชีวะเลี้ยง
ชีวิตโดยสุจริตนั้นน้อย ที่เป็นพาลบัณฑิตปัญญาคบหาพวกเพื่อนกระทำทุจริต คิดตั้งปอน
ชนกนชนไก่เล่นปลากัดกอบด้วยอุบายเล่นปลากัดกอบเอาด้วยอุบายเอาทรัพย์มาเลี้ยง
ชีวิตเป็นมิจฉาอาชีวะนั้นมีมากชุกชุมขึ้นกว่าแต่ก่อน... แลผู้เลี้ยงปลากัดนี้มีแต่จะสระ
สมกองกรรมปาณาติบาต ...กรรมกระทำบาปใส่ตัวเป็นนิจมิหนำซ้ำคิดกลโกหกเมื่อจะ
พนัน... จำพวกนี้ดับจิตต์แล้วก็ตกไปในมหานรก นายนิรบาลลงทัณฑ์กรรมกระทำโทษ
ทนต์ทุกขเวทนาโดยสหัสช้านาน^{๒๐}

และพระราชบัญญัติห้ามมิให้ประทุษร้ายตนุที่ออกในสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็อยู่ในฐานคิด
แบบเดียวกันดังที่ได้ประกาศไว้ว่า

ได้ทรงพระราชศรัทธาพระราชทานอภัยให้ชีวิตปล่อยไก่ สุกร ปลา เป็นนิจ แล้วทรง
พระราชรำพึงถึงชีวิตแห่งปลาอันอยู่ในน้ำที่ราษฎรลงกระทำกระบังรังเฝือกแลชุดบ่อล่อ
นำทกให้ปลาลง ลงจับตัวปลาที่เป็นประโยชน์ กุ้งเล็กปลาน้อยที่หาเป็นประโยชน์ไม่ก็
พลอยตายวินาฉิบหายไปเป็นอันมาก ไม่กลัวบาปกรรมทำโดยโลกเจตนา ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แต่งพระราชกำหนดกำหนดหมายแจกประกาศไปห้ามมิให้เรียกเอา
อากร ห้ามมิให้ราษฎรทำปาณาติบาตอันประกอบไปด้วยโทษ^{๒๑}

^{๑๙}เสถียร ลายลักษณ์, "กฎหมายจุลศักราช ๑๑๗๓," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔ (ม.ป.ท.:
โรงพิมพ์เดลิแมส, ๒๔๗๗), หน้า ๓๒.

^{๒๐}เสถียร ลายลักษณ์, "กฎหมายห้ามมิให้เลี้ยงไก่นกปลา," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔,
หน้า ๓๖.

^{๒๑}เสถียร ลายลักษณ์, "พระราชบัญญัติห้ามมิให้ประทุษร้ายตนุ," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม ๔ หน้า ๖๗.

กล่าวโดยสรุปได้ว่า กฎหมายที่ออกมาในรัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๓ สะท้อนให้เห็นถึงการสื่อสารระหว่างรัฐกับราษฎรด้วยโลกทัศน์แบบดั้งเดิมหรือภายใต้กรอบความคิดแบบไตรภูมิ ความเชื่อในเรื่องนรก สวรรค์ หรือ นิพพาน ยังเป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์ทั้ง ๓ รัชกาล ใช้เป็นสาเหตุของการออกกฎหมาย การออกกฎหมายไม่ได้เน้นถึงสาเหตุที่ตรงไปตรงมาและประจักษ์ได้ในชาติปัจจุบัน เป็นเรื่องหลักของการออกกฎหมายเพียงอย่างเดียว แต่อ้างอิงไปถึงความเชื่อในเรื่องความชั่ว อันจะส่งผลให้คนที่ทำผิดไปสู่หุคติ การเน้นผลที่อ้างอิงสวรรค์ นรก ในลักษณะดังกล่าว ยังผนวกเข้ากับอุดมคติของพระมหากษัตริย์ที่ดำรงตนเป็นเสมือนพระโพธิสัตว์ที่จะป้องกันราษฎรไม่ให้ตกไปสู่อบายภูมิ เป็นการสั่งสมบุญบารมีของตนให้มากขึ้น เพื่อจะได้บรรลूसู่พระโพธิญาณในอนาคตชาติต่อไป

๒.๑.๒.๒. ความเปลี่ยนแปลงในโลกทัศน์เชิงวิทยาศาสตร์และการเกิดธรรมยุติกนิกาย

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ได้เสนอความคิดว่า การเปลี่ยนแปลงความคิดเรื่องเวลาและการรับรู้เรื่องรัฐและกษัตริย์ได้มีความเปลี่ยนแปลงมาแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ โดยการเปลี่ยนแปลงนี้มีปฏิสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงอื่นที่เกิดขึ้นในสังคม^{๒๖} ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมีผลทำให้การมองโลกและชีวิตของคนในสังคมในช่วงเวลาดังกล่าวเปลี่ยนไปจากเดิม โดยเฉพาะชนชั้นนำ

ความคิดทางเวลาของคนที่ผูกพันกับความเชื่อจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ คือความเชื่อที่ว่ามนุษย์ต้องเวียนว่ายตายเกิดในภูมิต่างๆ นานแสนนานนับชาติไม่ถ้วนจนกว่าจะบรรลุนิพพาน มนุษย์พึงใช้เวลาที่มีในการประพฤติธรรมเพื่อบรรลुकความรู้แจ้งในไตรลักษณ์ ได้ถึงซึ่งพระนิพพาน สังคมที่อยู่ในช่วงของพระพุทธเจ้าองค์ที่ ๔ แห่งภัทรกัลป์มีระยะเวลา ๕, ๐๐๐ปี เป็นเวลาที่สังคมค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไปในทางที่เสื่อมลงจนเกิดกถิลยุคหรือที่เรียกว่าดิปัญญาอันตรายาน ที่สำคัญคือในระยะเวลาไม่เกินหนึ่งร้อยปีที่มนุษย์มีชีวิตอยู่ ได้ถูกรกรรมในอดีตกำหนดไว้แล้วไม่สามารถกำหนดสภาพและวิถีชีวิตของตนได้ และกฎแห่งเวลาที่ว่าเวลาในอดีตเดินมาอย่างไรและจะดำเนินไปอย่างไรเป็นกฎธรรมชาติซึ่งไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ กถิลยุคต้องมาถึงอย่างแน่นอน ถ้าทำกรรมดีไว้จะได้ไปเกิดในช่วงเวลาที่ดี ถ้าทำกรรมไม่ดีไว้ก็จะมาเกิดในช่วงเวลาที่เกิดกถิลยุค คนในสังคมจารีตที่มีความคิดทางเวลาแบบไตรภูมิจะไม่ให้ความสำคัญแก่เวลาตามประสบการณ์กล่าวคือ ไม่ให้ความสำคัญแก่ความเปลี่ยนแปลงที่เป็นจริงของชีวิตและสังคมว่าดำเนินมาและดำเนินไป

^{๒๖}อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๙.

อย่างไร เชื่อว่าสังคมจะเสื่อมลงไปเรื่อยๆ ตามคติปัญญาอันตรธาน และจะเร่งทำบุญเพื่อสร้างบารมี ให้ไปเกิดในช่วงเวลาที่ดีคือยุคพระศรีอารีย^{๒๓} คนในสังคมจึงไม่กระตือรือร้นต่อการสร้างความเปลี่ยนแปลงให้ชีวิตและสังคม

วชิรญาณภิกษุและคณะธรรมยุติกนิกาย

โดยส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดูเหมือนว่าโลกที่เป็นจริงสำหรับพระองค์เป็นโลกแห่งวัตถุ เป็นโลกที่สามารถรับรู้ได้ด้วยประสบการณ์ และความเป็นเหตุเป็นผล เป็นโลกที่อยู่ภายใต้โลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์อันทำให้พุทธศาสนาแบบ "มนุษยนิยม" ของพระองค์แตกต่างจากในสมัยปลายอยุธยาหรือแตกต่างกับพระเจ้าอยู่หัว ๓ รัชกาลก่อนหน้า

การรับรู้วิทยาการจากตะวันตกเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญจุดหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและกลุ่มชนชั้นนำจำนวนหนึ่งได้เข้าไปศึกษาวิทยาการจากโลกตะวันตกอย่างจริงจัง ทั้งด้านภาษาและวิทยาการต่าง ๆ ความเปลี่ยนแปลงทางความคิดเรื่องเวลาเป็นตัวสร้างโลกทัศน์แบบใหม่ให้กับคนรุ่นใหม่กลุ่มนี้

นอกจากความเปลี่ยนแปลงทางความคิดเรื่องเวลาแล้ว ความเปลี่ยนแปลงทางความคิดเรื่องรัฐและกษัตริย์เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงไป ความคิดเรื่องรัฐและกษัตริย์ในอุดมคติของสังคมไทยแต่เดิมผูกพันกับเรื่องโลกทัศน์แบบไตรภูมิอย่างมาก พระมหากษัตริย์ทรงมีอุดมการณ์ปรารถนาจะเป็นประหนึ่งพระโพธิสัตว์ที่จะนำพาประชาราษฎร์ให้พ้นห้วงทุกข์และต้องแผ่พระบารมีออกไปให้ไพศาล การยึดมั่นในอุดมคติแห่งรัฐนี้เป็นเหมือนกลไกที่ผลักดันนโยบายแห่งรัฐด้วย

ความเปลี่ยนแปลงเรื่องรัฐและกษัตริย์นี้ สะท้อนออกมาในเรื่องนางนพมาศ คือการเห็นว่าโลกมิได้มีรัฐเพียงรัฐเดียวและมีได้มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของรัฐหรือของโลกแต่โลกประกอบด้วยรัฐน้อยใหญ่มากมายที่มีอาณาเขตติดต่อกัน ไม่มีรัฐใดสำคัญเหนือกว่ารัฐอื่น ความคิดนี้เริ่มก่อตัวมาแต่ครั้งรัชกาลที่สามแล้วดังที่ปรากฏในงานเรื่องนางนพมาศ^{๒๔} เมื่อมาถึงรัชกาลที่ ๔ การที่

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, "โลกของนางนพมาศ," ใน ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: แพร่สำนักพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๔๐๕ - ๔๔๖.

พระองค์มีทัศนคติเกี่ยวกับวิทยาการตะวันตกด้วยการเรียนรู้และการคบหากับชาวต่างชาติทำให้ความคิดเรื่องโลกทัศน์แบบไตรภูมิของพระองค์เสื่อมคลายไป^{๒๕}

การให้ความสำคัญกับคติผู้มีบุญในการครองราชย์ไม่มีความหมายสำหรับพระองค์อีกต่อไป แต่ความเป็นเจ้าโดยกำเนิดกลับเป็นความคิดที่ได้รับการเน้นให้เด่นชัด การสืบสายโลหิตของเชื้อสายเจ้ามีความสำคัญมากกว่าการเป็นพระโพธิสัตว์^{๒๖} การที่พระองค์ได้ขึ้นครองราชย์ก็เพราะเหตุผลต่างๆ มากกว่าการที่อัฐมหาราชมี ดังที่พระองค์ได้แสดงไว้^{๒๗}

แต่ที่ได้เป็นเจ้าแผ่นดินทั้งนี้ ครั้นจะว่าไปว่าได้เป็นด้วยอำนาจเทวดา ก็จะเป็นอันลบลู่บุญคุณของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่ท่านพร้อมใจกันอุปถัมภ์ค้ำชูให้เป็นเจ้าแผ่นดินนั้นไปด้วยว่าความที่ได้เป็นเจ้าแผ่นดินเพราะท่านผู้หลักผู้ใหญ่ค้ำชูอุดหนุนนั้น รู้อยู่แก่ตาเห็นอยู่แก่ตาของคนเป็นอันมากตรงๆไม่อ้างว่าอำนาจเทวดาแล้วยอมว่าตามว่าได้เป็นเจ้าแผ่นดินเพราะอุปถัมภ์ค้ำชูของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ว่าได้แต่ทางหนึ่ง^{๒๘}

พระราชอำนาจของพระองค์ที่มีอยู่สามารถอธิบายได้อย่างมีเหตุผลมีที่มาที่ไป การที่บุคคลอื่นจะใช้อำนาจนั้นได้ ก็โดยพระมหากรุณาธิคุณหรือทรงมอบหมาย พระราชอำนาจของพระองค์ไม่ได้มาจากการเสกสรรคโดยแหล่งอำนาจที่อยู่นอกเหนือไปจากโลกที่พระองค์ประจักษ์ได้

โลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์ แม้จะมีความขัดแย้งกับความเชื่อแบบไตรภูมิ แต่ชนชั้นนำไทยกลับไม่ได้นำความเชื่อดังเดิมมาปะทะด้วย ในด้านหนึ่งปัญญาชนไทยได้ใช้วิทยาศาสตร์มาเป็น

^{๒๕} อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๔-พ.ศ. ๒๔๗๕, หน้า ๓๐ - ๓๑.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔ - ๓๘.

^{๒๗} ด้วยความคิดเช่นนี้ การอ้างเหตุผลในการออกพระราชกำหนด พระราชบัญญัติของพระองค์จึงเน้นที่อำนาจของพระมหากรุณาธิคุณมากกว่าการอ้างเหตุผลทางศาสนา ดูเรื่องนี้ได้ใน สมเกียรติ วันทะนะ "เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนัก," ใน *อยู่เมืองไทย: รวมบทความทางสังคม การเมือง เพื่อเป็นเกียรติแก่ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ในโอกาสอายุครบ ๖๐ ปี*, สมบัติ จันทร์วงศ์ และชัยวัฒน์ สถาอานันท์, บรรณาธิการ, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐), หน้า ๗๑-๑๒๘.

^{๒๘} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑), หน้า ๒๐๓ - ๒๐๔. (พิมพ์ในงานฉลองครบ ๘๔ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัยใน พระบรมราชูปถัมภ์ ๒๕๒๑)

เครื่องยืนยันพุทธศาสนาว่ามีคุณค่า ลงรอยได้กับความเชื่อแบบเหตุผลนิยม ประจักษ์นิยมเช่น ในหนังสือแสดงกิจจานุกิจ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์^{๒๙}

คติเรื่องนรกสวรรค์หลังจากตายไป และความเชื่อเรื่องชาตินี้ ชาติหน้า ถูกลดความสำคัญลง ความเชื่อเรื่องพระศรีอารียะ พระโพธิสัตว์ และการปรารถนาพุทธภูมิก็ถูกละทิ้งไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นกษัตริย์พระองค์แรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่ประกาศชัดเจนว่าไม่หวังไปสู่พุทธภูมิ แม้ว่าพระองค์ไม่ถึงขนาดที่จะปฏิเสธการเข้าถึงนิพพานอันเป็นอุดมคติของพุทธศาสนาแบบเถรวาท หากน้ำเสียงในการพูดถึงพระนิพพานของพระองค์ก็แสดงความห่วงใยออกมาแล้ว^{๓๐} ประสบการณ์ในโลกนี้เป็นสิ่งที่พระองค์และกลุ่มชนชั้นนำให้ความสำคัญมากกว่า

ความคิดเรื่องการปฏิเสธอุดมคติแบบพระโพธิสัตว์ตามประเพณีดั้งเดิม (ซึ่งในบางที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะเฉพาะของราชวงศ์จักรีด้วยซ้ำไป) ได้ถูกพระจอมเกล้าปฏิเสธอย่างตรงไปตรงมาในการมีพระราชวิจารณ์ว่าด้วยการในพระศาสนา ความว่า

ในแผ่นดินก่อนพระสงฆ์ก็พยายามตั้งกองจะหลอกหลอนจะล่อลวงพระเจ้าแผ่นดินให้ทรงพระราชศรัทธาเลื่อมใสโปรดปรานพระกระแสน้อย่างไรก็หันไปอย่างนั้น ว่าไปอย่างนั้น ขยิบตากันแล้วก็เพ็ดทูลไปตามพระกระแสผิดๆ ถูกๆ ... ฝ่ายพระเจ้าอยู่หัวเล่าท่านก็คิดหลอกลวงพระราชอาคณต่างๆ ว่าท่านใญ่บุญสุนธรรม ศรัทธาเลื่อมใสหนึ่งไหนก็มีแต่ทำบุญ ด้วยท่านคิดว่าพระสงฆ์นั้นยอมเที่ยวไปมาหาสู่แทบทุกเห่าเรือนทั้งในกรุงนอกกรุง จะได้เอาความดีของท่านไปเที่ยวเล่าเที่ยวขานว่าเป็นพระโพธิสัตว์จะได้ตรัสแก่พระโพธิญาณรอมร่ออยู่แล้ว แต่พระเจ้าแผ่นดินนี้ได้ดีเมื่อแก่แต่ก่อนชุกชนไปทุกตำบลหนแห่ง... ไม่น่าเชื่อว่าที่แท้ในหลวงทุกวันนี้ก็ถือพุทธศาสนา แต่เฉพาะแต่เนื้อแต่แก่น เปลือกและกะพี้จริงๆ สกปรกโสโครกที่สะสมปาปนระคนอยู่จะถือด้วยไม่ได้^{๓๑}

^{๒๙}พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคตแนวโน้มและทางออกจากวิกฤต (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสวดศรี - สฤษดิ์วงศ์, ๒๕๔๖), หน้า ๘ - ๑๑.

^{๓๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

^{๓๑}พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ว่าด้วยการในพระศาสนา และคาถาธรรมบรรยาย (พระนคร: ม.ป.ท., ๒๕๑๔), หน้า ๑๐ - ๑๒. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางกิมเจา วอนยอดพันธุ์ ณ เมรุวัดสรว้อยทอง วันที่ ๑๒ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๑๔)

จะเห็นว่าพระองค์มองอุดมคติทางพุทธศาสนาของกษัตริย์พระองค์ก่อนๆ ที่ปรารถนาพุทธภูมิ ดำรงตนเยี่ยงพระโพธิสัตว์ว่าเป็นเหมือนเพียงเปลือกหาใช่แก่นของพุทธศาสนาไม่ สิ่งที่พระองค์และคณะธรรมยุติกนิกายประพฤติปฏิบัติอยู่ต่างหาก จึงนับว่าเป็นแก่นของพระศาสนา

จากที่บรรยายมาข้างต้นจึงสรุปได้ว่าโลกทัศน์ของพระองค์มองว่าโลกปัจจุบันเท่านั้นที่เป็นจริง โลกแห่งความศักดิ์สิทธิ์เริ่มเลือนหายไปจากการรับรู้ของพระองค์ ความคิดในลักษณะเช่นนี้ได้ก่อตัวแข็งแรงมากขึ้นในสมัยของผู้นำธรรมยุติกนิกายรุ่นต่อมาเช่น สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นต้น

เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์แล้วเหตุผลในการออกกฎหมายต่าง ๆ เช่น เรื่องอากรค่าน้ำและอากรรักษาเกาะ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นว่าส่งเสริมให้คนทำบาปกลับเป็นสิ่งที่พระองค์ไม่ใส่ใจที่จะพิจารณาด้วยแง่มุมหรือด้วยท่าทีจากหลักการของพุทธศาสนา ประโยชน์ที่พึงประจักษ์ได้เป็นเหตุผลที่มีน้ำหนักมากกว่า ดังเช่นที่พระองค์ให้เหตุผลในการยกเลิกอากรค่าน้ำว่า

ก็ไม่เป็นคุณอันใดแก่สัตว์เดรัจฉานสมดังพระราชประสงค์...ไม่ได้มาเป็นคุณแก่กุลแก่พุทธศาสนาด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งและไม่ได้เป็นคุณแก่ราชการแผ่นดินเลย... เมื่อโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ยกเลิกค่าน้ำจะให้ประโยชน์แก่สัตว์เดรัจฉาน ก็มีได้เป็นคุณแต่สัตว์เดรัจฉาน...ปลาก็ต้องตายมากอยู่อย่างนั้นเองจริง^{๓๖}

ด้วยโลกทัศน์ที่เปลี่ยนแปลงไปของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมไปถึงชนชั้นนำในสมัยดังกล่าว เป็นความเปลี่ยนแปลงที่อยู่บนฐานของระบบเหตุผลและทัศนคติในการมองโลกแบบวิทยาศาสตร์ ด้วยฐานคิดแบบเหตุผลนิยม ประจักษ์นิยมเป็นผลให้พระองค์ที่แม้ไม่ถึงกับจะปฏิเสธอุดมคติหรือเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา แต่ก็ได้ทำให้เกิดการก่อรูปพุทธศาสนาแบบใหม่ขึ้น และพุทธศาสนาแบบใหม่นี้จะเป็นฐานสำหรับการสร้างแบบแผนของคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักรในสมัยต่อมา

^{๓๖}พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๐๐) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๓๗-๒๓๘, อ้างถึงใน อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕, หน้า ๘๑.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชื่อกฎเกณฑ์ของมนุษย์ดังที่ทรงได้แสดงไว้ว่า "เป็นผู้มีปัญญา รู้จักใช้ความคิดและมีจิตใจสูง"^{๓๓} การก่อตั้งคณะธรรมยุติกนิกายได้สร้างปรากฏการณ์อีกอย่างหนึ่งคือทำให้เกิดการแยกกิจการที่มนุษย์กระทำออกเป็นเรื่องราวทางโลกและทางธรรม พระสงฆ์ที่ปฏิบัติอย่างเคร่งครัดให้ตรงตามหลักธรรม ต่างออกไปจากชาวบ้านที่ไม่ต้องเน้นการปฏิบัติให้เคร่งครัดมากนัก ตัวอย่างเชิงรูปธรรมอันหนึ่งเห็นได้จากการที่วชิรญาณภิกษุเสนอให้ชาวบ้านรักษาศีล ๕ ขั้นต่ำ^{๓๔} เพื่อให้คนที่ไม่ได้ประพฤติปฏิบัติรักษาศีล ๕ อย่างละเอียดจะได้คุ้นเคย^{๓๕} ซึ่งเป็นการเสนอความคิดบนพื้นฐานที่ว่ามนุษย์สามารถที่จะพัฒนาตนเองจากศีลที่ง่ายไปหายากด้วยเหตุที่ว่ามนุษย์สามารถก้าวหน้าขึ้นได้จากการกระทำในชาตินี้^{๓๖}

หลักธรรมของธรรมยุติกนิกาย

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาล ๓ คือ การเกิดขึ้นของธรรมยุติกนิกายใน พ.ศ. ๒๓๖๘ ที่กลายเป็นจุดเริ่มต้นของปัญหาในการปกครองคณะสงฆ์หลายต่อหลายเรื่องในสมัยต่อมา การที่วชิรญาณภิกษุทรงตั้งคณะธรรมยุติกนิกายเป็นเสมือนการปฏิเสธความชอบธรรมของ

^{๓๓}พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "คาถาธรรมบรรยาย," ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑ (พระนคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๑), หน้า ๑๐๕, อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

^{๓๔}ศีล ๕ อย่างต่ำ มีดังนี้ คือ

๑. ปาณาติบาตวิริติ มิให้ฆ่านกบนฟ้า เนื้อในป่า ปลาในน้ำที่อยู่ปกติตามสบายของมัน แต่ถ้าจะทำกินบ้างก็ควรทำแต่ในสัตว์ที่เขาจับมาผูกมัดหรือขังไว้แล้ว.

๒. อทินนาทานวิริติ มิหลักข้อยแย้งชิงของเขามากมาย จนเจ้าของต้องล่มจม แต่ถ้าไม่มีจะกินจริงๆ ก็ควรถือเอาบ้างแต่เล็กน้อย พอยังชีวิตให้เป็นไป

๓. กาเมสุมิฉฉาจาร มิให้ล่วงในภริยาเขา แต่ถ้าจะล่วงก็ควรให้เป็นไปในลูกหลานเขาเป็นต้น

๔. มุสาวาทวิริติ มิให้เป็นพยายเท็จ แลส่อเสียดให้เขาล่มจม แต่ถ้าต้องปดก็ควรปดแต่เล็กน้อย พอยังชีวิตให้เป็นไป

๕. สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐานวิริติ มิให้กินเหล้าเมาเที่ยวเกะกะในกลางถนน และในที่ประชุมชนทั่วไป แต่ถ้าอยากจะกินก็ควรซื้อมากินที่บ้าน เมาแล้วก็นอนเสีย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระบรมราชาวาทแสดงเบญจศีลอย่างต่ำ" ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑ (พระนคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๑), หน้า ๓๘๘-๓๘๙.

^{๓๕}อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๔-พ.ศ. ๒๔๗๕, หน้า ๒๒.

^{๓๖}เรื่องเดียวกัน.

คณะสงฆ์เดิม พระองค์ทรงปฏิเสธการมีอยู่ของคณะสงฆ์เดิมโดยให้เหตุผลว่า “ศาสนวงศ์นั้นได้อันตรธานมาตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าแตกแก่พม่าไปแล้ว”^{๓๓} เมื่อปฏิเสธความชอบธรรมแล้วพระองค์ก็ได้สร้างคณะธรรมยุติกนิกายขึ้น อ้างว่าเป็นการกลับไปสู่รากเหง้าของพุทธศาสนาโดยมีพระสงฆ์รามัญนิกายเป็นแม่แบบ

ด้วยสถานะพิเศษของวชิรญาณภิกษุ ทำให้แม้ว่าพระองค์จะสร้างคณะสงฆ์นิกายใหม่ แต่กลับไม่ได้ถูกเบียดเบียนจากรัฐแต่อย่างใด ทั้งนี้เนื่องมาจากเหตุผลทั้งในด้านการเมืองในสมัยนั้นที่พระองค์ทรงมีสถานะที่สูงส่งในฐานะเจ้าฟ้า และได้รับการอุดหนุนจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่เสมอ ทั้งยังมีความสัมพันธ์อันดีกับตระกูลขุนนางที่มีอิทธิพลทางการเมืองในช่วงเวลานั้น และเหตุผลทางด้านอุดมการณ์ศาสนา ที่ลัทธินิกายที่พระองค์ตั้งขึ้นนั้น สอดคล้องกับความคิดของชนชั้นนำในสมัยนั้นที่เริ่มเปลี่ยนแปลงไปด้วย^{๓๔} จะด้วยเหตุผลใดก็ตาม คณะธรรมยุติกนิกายได้รับการยอมรับจากหมู่ชนชั้นนำในสมัยนั้น มาจนกระทั่งวชิรญาณภิกษุได้ลาผนวช ขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การก่อกำเนิดของธรรมยุติกนิกายนับเป็นฐานที่สำคัญของความเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นในคณะสงฆ์ต่อมา เพราะเมื่อคณะธรรมยุติกนิกายได้วางรากฐานจนมั่นคงแล้ว คณะธรรมยุติกนิกายไม่ได้มีความหมายเพียงแค่การเกิดนิกายใหม่ที่มีวัตรปฏิบัติที่เคร่งครัดตามพระไตรปิฎก หากยังเป็นนิกายที่มีแบบแผนความคิดและการปฏิบัติสอดคล้องกับพระราชนิยมของวชิรญาณภิกษุ อันเกี่ยวพันกับโลกทัศน์ของวชิรญาณภิกษุที่ทรงเชื่อมั่นในวิธีคิดแบบประจักษ์นิยมและวิทยาศาสตร์ ดังนั้นเมื่อรัชกาลที่ ๔ ทรงขึ้นครองราชย์สมบัติแล้วเราจึงได้เห็นความพยายามของพระองค์ในการที่จะส่งเสริมเกื้อหนุนคณะธรรมยุติกนิกายให้เติบโตมีอิทธิพลเหนือแบบแผนการปฏิบัติทางพุทธศาสนาแบบอื่น ๆ^{๓๕} และอาจจะเป็นด้วยเหตุนี้เมื่อสิ้นสมเด็จพระสังฆราชกรมพระปรมาธิบดี

^{๓๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “เรื่องพระราชประวัติในรัชกาลที่ ๔,” ในประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑ (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๑), หน้า (๒), อ้างถึงใน ศรีสุพร ชวงสกุล, “ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์-ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย (พ.ศ. ๒๓๖๘-๒๔๖๔),” หน้า ๑๑.

และรายละเอียดด้านการเมืองของการตั้งคณะธรรมยุติกนิกาย ดูใน เรื่องเดียวกัน และ นฤมล ธีรวัฒน์, “พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษาระดับปริญญาโท ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔).

^{๓๔} อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕, หน้า ๑๗-๒๗.

^{๓๕} อย่างไรก็ตามธรรมยุติกนิกาย ไม่ได้เป็นจารีตพุทธศาสนาที่เน้นการปฏิบัติให้ตรงตามคัมภีร์ และเหตุผล แต่เพียงอย่างเดียวในยุคแรกของการก่อตั้ง การให้ความสำคัญกับวิปัสณาธุระเป็นสิ่งที่อยู่ควบคู่กันไปด้วย เพียงแต่ภายหลังเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงขึ้นมาเป็นผู้นำของธรรมยุติกแล้ว พระองค์

ชินนรต พระองค์จึงไม่ทรงแต่งตั้งพระเถระรูปหนึ่งรูปใดขึ้นมามีตำแหน่งแทน หากพระองค์ทรงทำหน้าที่คล้ายกับเป็นสังฆราชเสียแทนตลอดรัชสมัยของพระองค์

ในช่วงต้นของการก่อตั้งธรรมยุติกนิกาย พุทธศาสนาในแบบที่เป็นความเชื่อดั้งเดิมหรือพุทธศาสนาที่ปะปนด้วยวัฒนธรรม ประเพณีของท้องถิ่นเป็นเป้าของการวิพากษ์วิจารณ์ของคณะธรรมยุติกนิกายมาโดยตลอด ที่เป็นเช่นนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการนับถือศาสนาของคนไทยไว้ว่า เป็นการนับถือตามบิดามารดา นับถือตามเพื่อนบ้าน พี่น้อง ตามแต่โบราณที่เคยนับถือกันมา^{๕๐} พระองค์ทรงมีพระราชวิจารณ์การสั่งสอนวิปัสสนาธุระของพระสงฆ์ในสมัยของพระองค์ว่า “ท่านซึ่งเป็นอาจารย์นั้นจะพูดจาสั่งสอนในทางพระธรรมอันใด ก็จับจับอ้อมอ้อมไปอธิบายให้กระจ่างสว่างให้ได้ความเลื่อมใสศรัทธาแก่ผู้เล่าเรียน ครั้นศิษย์พวกใดได้ถามบ้างก็โกรธ พูดอ้างคติโบราณจารย์ เช่นอาจินกับปิกา ว่าท่านผู้ใหญ่เคยทำมาอย่างนี้”^{๕๑} ซึ่งมีนัยถึงการนับถือหรือการสั่งสอนพุทธศาสนาในสมัยนั้นว่าเป็นเรื่องของการถือตาม ๆ กันไปไม่ได้คิดไตร่ตรองด้วยตนเอง ต่างจากทัศนคติของพระองค์ที่ให้ความสำคัญกับเรื่องการใช้ปัญญาพิจารณาด้วยเหตุผลในการศึกษาพระธรรมของพระพุทธองค์ ทรงให้ลักษณะของธรรมยุตว่า

เราทั้งหลายเป็นผู้เป็นธรรมยุติกวาที มีวาทีถ้อยคำกล่าวตามที่ชอบแก่ธรรม เป็นผู้เลือกคัดแต่ข้อที่ชอบแก่ธรรม ไม่ผิดไม่ละเมิดแก่ธรรม แสวงหาประโยชน์ที่เป็นแก่นสาร... ใคร่ควรดูตรีกตรองดูธรรมลัทธิต่าง ๆ นั้นพิจารณาโดยเหตุผล ...เมื่อเราได้ความสันนิษฐานลงในที่ใดที่หนึ่งในพระบาลีว่า นี่เป็นคำสั่งสอน เป็นแก่นสารพุทธศาสนา แน่ดังนี้แล้ว เราทั้งหลายก็ปฏิบัติตามคำสั่งสอนนั้น ด้วยกาย วาจา จิต ที่สมควรแก่ปุถุชนจะพึงปรนนิบัติ ตามสติกำลังของตน^{๕๒}

กลับไม่ค่อยเห็นประโยชน์ของเรื่องนี้สักเท่าไร ทำให้พัฒนาการของธรรมยุติกนิกายมุ่งไปรับใช้อุดมการณ์ของรัฐ (สมัยใหม่) แทนที่จะมุ่งสู่อุดมคติของพุทธศาสนา.

^{๕๐}พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "การนับถือพระพุทธศาสนา," ใน **ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑**, หน้า ๓๗๘.

^{๕๑}สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, "เรื่องราชประวัติในรัชกาลที่ ๔," ใน **ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลี ๔ ภาค ๑**, หน้า ๒.

^{๕๒}พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "คาถาสรรเสริญพระธรรมวินัย" ใน **ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑**, หน้า ๖๖-๖๘.

นอกจากนี้แล้วความรู้แบบสมัยใหม่และวิทยาศาสตร์ที่พระองค์ทรงมีได้ทำให้ลักษณะแบบวิทยาศาสตร์ที่เข้ามาแทรกอยู่ในธรรมเนียมพุทธศาสนาแบบธรรมยุต ดังจะเห็นได้จากพระราชดำริของพระองค์ในเรื่องการนับถือศาสนาที่ต้องตั้งคำถามก่อนว่า อะไรคือพระรัตนตรัย ทำไมต้องนับถือและเพราะเหตุใด อันเป็นคำถามพื้นฐานของการหาความรู้สมัยใหม่ที่มีวิทยาศาสตร์เป็นฐาน โดยการตั้งคำถามว่า ใคร อะไร ที่ไหน เมื่อไร ทำไม อย่างไร ^{๔๓} เช่นว่า

บุคคลผู้ใดจะนับถือพระพุทธศาสนา ฟังศึกษาให้รู้จักที่ฟังทั้งสาม คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ให้แน่ชัด แล้วให้รู้จักคุณพระศาสนาว่าจะนับถือนี้มีประโยชน์อย่างไร และบุคคลทุกวันนี้ถือแต่หยาบๆ ไม่คิดตรึกตรอง ถึงจะนับถือพระศาสนา ก็นับถือตามบิดามารดาตนที่ถือมาไม่รู้จักว่าพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์เป็นที่นับถือ ...ไม่ได้คิดตรึกตรองว่า บุญนั้นเป็นอย่างไร ทำอย่างไรจะได้บุญ จะนับถือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ จะนับถือทำไมเพราะเหตุอย่างไรจึงต้องนับถือไม่ตรึกตรองให้แน่ชัดรู้แน่ ^{๔๔}

ส่วนการหาความรู้แบบวิทยาศาสตร์ในลักษณะคำถามว่า ทำไม อย่างไร ต่อปรากฏการณ์ต่างๆ จะเห็นได้ในหนังสือแสดงกิจจานุกิจของเจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ร่วมสมัยกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พยายามอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติต่างๆ และตั้งคำถามกับศาสนาอื่นๆ โดยใช้เหตุผลหักล้างเรื่องเล่าต่างๆ ของศาสนาเหล่านั้นและเน้นลักษณะความเป็นเหตุผลที่มีในพุทธศาสนา ^{๔๕}

^{๔๓} ดู พระไพศาล วิสาโล, *พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต*, หน้า ๑๘-๒๔.

^{๔๔} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พรหมจริยกะถา*, (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า ๕๙-๖๐.

^{๔๕} หนังสือเล่มนี้ได้รับความสนใจในประเทศตะวันตกมาจนกระทั่งมีการพิมพ์เผยแพร่บางส่วนของหนังสือเป็นภาษาอังกฤษโดย นายเฮนรี อัลบาสเตอร์ (Henry Alabaster) โดยนายอัลบาสเตอร์ ได้เคยแปลบางส่วนของไปลงในหนังสือ *The Wheel of Law* ของเขา แต่มีคนคิดว่าเขาเป็นคนแต่งเองแล้วสมมุติชื่อคนอื่นขึ้นมาเป็นผู้เขียนเขาจึงได้แปลหนังสือแสดงกิจจานุกิจบางส่วนเป็นภาษาอังกฤษเผยแพร่พิมพ์ที่ลอนดอน แยกเป็นอีกเล่มหนึ่งใช้ชื่อว่า *The Modern Buddhist* ตั้งแต่ในปี พ.ศ. ๒๔๑๓ อันเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความคิดแบบสมัยใหม่ที่อยู่ในการอธิบายเรื่องพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี แต่อย่างไรก็ดี *หนังสือแสดงกิจจานุกิจ* นี้ เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ได้แสดงในว่าไม่ได้ปฏิเสธอุดมคติในพุทธศาสนาคือพระนิพพานแต่อย่างใด รวมทั้งหลักการสำคัญหลายเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องกรรมและการให้ผลที่นำมาอธิบายแจกแจงอย่างละเอียดแม้กรรมที่ให้ผลหลังจากตายไปแล้ว การสนับสนุนเรื่องการตายแล้วเกิดด้วยการยกหลักฐานมาสนับสนุนว่าอาจจะเกิด เรื่องนรกสวรรค์ก็มีการยกหลักฐานมาสนับสนุนว่าอาจจะมี เป็นต้น เจ้าพระยาทิพากรวงษ์ได้มีทัศนะต่อการนับถือศาสนาแบบต่างๆ กันไม่ต่างจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โดยเน้นให้ใช้ปัญญาไตร่ตรองดูว่าจะควรนับถือ

ถึงแม้ว่าลักษณะการใช้เหตุผลจะมีอยู่แต่เดิมในพุทธศาสนา แต่การนำวิธีการแบบวิทยาศาสตร์เข้ามาเชื่อมโยงและตีความพุทธศาสนานั้น นับได้ว่าเป็นการริเริ่มของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในด้านหนึ่งมองได้ว่าเป็นการปรับตัวต่อกระแสความทันสมัยแบบตะวันตกที่เข้ามาสู่กรุงเทพฯ เพราะในยุคนั้นอำนาจของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแบบตะวันตกส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตและความคิดของชนชั้นนำที่มีโอกาสติดต่อสัมพันธ์กับชาวตะวันตก รวมทั้งสนใจหาความรู้แบบตะวันตกและวิถีชีวิตแบบตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองได้เคยแสดงพระเมตตาของพระองค์ไว้ชัดเจนว่า “เราติดต่อกับมิตรชาวอังกฤษแลอเมริกันนั้นก็เพื่อความรู้อยู่ในทางวิทยาศาสตร์แลศิลปศาสตร์”^{๕๖}

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชดำริที่ว่า “บุคคลผู้ใดจะนับถือพระพุทธศาสนา ฟังศึกษาให้รู้จักที่ฟังทั้งสาม คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์” ภายใต้อิทธิพลของความคิดแบบประจักษ์นิยมและวิทยาศาสตร์ คณะธรรมยุติกนิกายจึงให้ความหมายกับ พระพุทธ พระธรรม และ พระสงฆ์โดยการเน้นว่า พระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์ที่ไม่แตกต่างจากมนุษย์คนอื่น การตรัสรู้ของพระองค์มิได้มาจากความศักดิ์สิทธิ์ที่อธิบายไม่ได้ แต่เป็นเรื่องของการศึกษา เป็นเรื่องของการเรียนรู้ พระธรรม คือ ความรู้ของพระพุทธเจ้า สิ่งตรงต่อพระธรรมของพระองค์ คือ ความรู้ที่อยู่ในพระไตรปิฎก สิ่งเขียนขึ้นภายหลังอย่างเช่น อรรถกถา ฎีกา อาจไม่ตรงต่อพระพุทธวจนะ ดังนั้น การแสวงหาความรู้ที่แท้จริงในพระธรรมจึงต้องกลับไปสู่พระไตรปิฎก พระสงฆ์ คือ ผู้ที่อยู่ในโอวาทคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พระสงฆ์ต้องยึดมั่นในคำสั่งสอนและข้อปฏิบัติของพระพุทธ

ศาสนากันด้วยเหตุใด แต่ต่างกันตรงที่เป็นการเปรียบเทียบข้อดีข้อเสียนั้น เป็นการเปรียบเทียบกับศาสนาอื่นไม่ใช่การเปรียบเทียบระหว่างผู้ที่ถือพุทธศาสนาด้วยกัน แม้เนื้อความในหนังสือจะมีหลายตอนที่สื่อให้เห็นว่าท่านผู้แต่งจะโน้มไปในทางที่เชื่อคติตายแล้วเกิดก็ตาม แต่ก็ไม่ถึงกับที่ท่านจะยืนยันมั่นคงปิดช่องแก่ผู้ที่เชื่อว่าตายแล้วสูญ แต่อย่างใดดังที่ท่านว่า “ข้าพเจ้าปรารถนาจะให้ท่านแสวงหาความที่ถูกต้องหนทางที่จะไปในประะโลคนำประพฤติไม่ให้ผิดได้ความชื่นใจทั้งสองอย่างว่า ถ้าประะโลกย์ข้างนามีตาย แล้วเกิดอีกจะได้ชื่นใจในทางโลกย์นำอย่างหนึ่ง ถ้าประะโลกย์เบื้องนามีตายแล้วสูญกันก็จะได้ความชื่นใจในปัจจุบันชาตินี้ที่ตัวได้ทำความดีไว้ ถึงนักปราชญ์ก็ไม่ติเตียนเราได้”

อย่างไรก็ตาม การที่มีหลายคนพูดถึงเรื่องชาติหน้าด้วยความไม่มั่นใจ ทำให้เห็นได้ว่าการไม่เชื่อเรื่องชาติหน้าน่าจะเป็นกระแสความคิดที่อยู่ในหมูชนชั้นสูงจำนวนไม่น้อย

^{๕๖} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชหัตถเลขาถึงมิสเตอร์และมิสซิสเอ็ดดี้แห่งนิวยอร์ก อยู่ในเขตเสตท ลงวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๔๙ (พ.ศ. ๒๓๙๒),” ใน พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑), หน้า ๓๔. (ในงานฉลองครบ ๘๔ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์)

เจ้า ต้องปฏิบัติตนอยู่ในพระอริยมรรค ๘ ประการจึงจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติ^{๔๗} ความรู้เหล่านี้
เสนอโดยวิธีการที่ใช้หลักเหตุผลและเน้นสิ่งที่สามารถรับรู้ได้โดยประจักษ์

แนวคิดประจักษ์นิยมและวิทยาศาสตร์ส่งผลให้ความคิดในเรื่องต่าง ๆ ที่เป็นคติในพุทธ
ศาสนาแบบเดิมได้ถูกลดทอนความสำคัญลงไป ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในเรื่องคติการไปสู่พุทธภูมิ
ของพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีก็ค่อยๆ หายไป เรื่องนรก สวรรค์ ชาติน้ำ หรือ แม่อุดมคติใน
พุทธศาสนาอย่างนิพพาน ก็ถูกกล่าวถึงด้วยความไม่มั่นใจ เช่น กล่าวถึงการอธิบายเรื่องทิวสนธิ ๒
ประการคือ สสททิวสนธิและอุจเจททิวสนธิ (ความเชื่อที่ว่าโลกนี้เที่ยงตายแล้วไม่ได้ดับสูญ และ ความ
เชื่อที่ว่าโลกนี้ไม่เที่ยงตายแล้วสูญ) โดยว่าพระพุทธองค์ทรงสอนให้ถืออยู่ตรงกลาง ให้เกรงไว้ว่า
ชาติน้ำเผื่อจะมี หรือ ถ้าชาติน้ำจะมีก็ดีไม่มีก็ดี ถ้าตายด้วยจิตบริสุทธิ์ปราศจากกิเลส จะเป็นอัน
ตายดีงามฤาหามีได้^{๔๘} หรือที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวว่า “คนที่รู้ธรรมนั้น
ได้แก่คนที่ได้มรรคได้ผล รู้พระนิพพานก็แต่ว่าทุกวันนี้ไม่มีคนเช่นนั้นแล้ว มีแต่คนที่รู้ปริยัติธรรม คือ
ข้อปฏิบัติสำหรับจะให้รู้พระนิพพาน”^{๔๙}

เมื่อไม่เชื่อเรื่องภพหน้าชาติน้ำแล้ว การเทศนาในเรื่องผลของกรรมจึงเน้นให้เห็นผลใน
ชาติปัจจุบัน เช่น การทำกรรมที่เป็นบาปจะได้รับผลคือ “ไม่เป็นที่รักใคร่ปรารถนา” หรือ “ทำให้ผู้
ปฏิบัติได้รับความเดือดร้อน” แต่ถ้าทำบุญผลที่ได้คือ “เป็นที่รักใคร่พึงปรารถนา” และไม่ได้รับ
ความเดือดร้อน^{๕๐}

ส่วนเป้าหมายของชีวิตนั้น สิ่งที่กลุ่มผู้นำของคณะธรรมยุติกนิกายเน้นในคำสอนคือ การ
เน้นข้อปฏิบัติส่วนบุคคล หรือระหว่างบุคคล^{๕๑} แต่เมื่อไปถึงสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระ
ยาวชิรญาณวโรรสพระองค์ทรงขยายให้เป้าหมายชีวิตนั้นเป็นไปกว้างขวางกว่าเดิมเป็นเรื่องของ
พลเมืองภายใต้รัฐ

ด้านความผูกพันระหว่างพระมหากษัตริย์กับคณะธรรมยุติกนิกายนั้น เนื่องจากประวัติ
ของคณะธรรมยุติกนิกายที่ผู้ก่อตั้งนิกายต่อมาได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ คณะธรรม
ยุติกนิกายจึงมีความผูกพันกับราชสำนักอย่างใกล้ชิด ดังนั้นแนวทางในการสนับสนุนพระราช

^{๔๗} ศรีสุพร ช่วงสกุล, “ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์: ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย,” หน้า ๒๕-๒๗.

^{๔๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, “สังขิตโตวาท,” ใน **ประชุมพระราช
นิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒**, หน้า ๘ และ ๒๓.

^{๔๙} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “คำสอนให้ผู้ปฏิบัติรู้ในทางที่ชอบ” ใน **ประชุมพระราช
นิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑**, หน้า ๑๐, อ้างถึงใน ศรีสุพร ช่วงสกุล, “ความเปลี่ยนแปลงของคณะ
สงฆ์: ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย,” หน้า ๕๒.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน หน้า ๓๓.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน หน้า ๔๘-๔๙.

กรณีกิจของพระมหากษัตริย์จึงเชื่อมโยงกับความคิดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเรื่องกษัตริย์และรัฐ

จุดเน้นเหล่านี้ได้เป็นฐานของการตีความธรรมชาติของคณะธรรมยุติกนิกายต่อมา และอาจเป็นเหตุให้คณะธรรมยุติกนิกายมีท่าทีในการปฏิเสศแนวทางการตีความแบบอื่นๆ ที่ต่างไป อันจะได้อีกกล่าวถึงต่อไป

๒.๒ พุทธศาสนาของชาวบ้าน

ส่วนพุทธศาสนาของชาวบ้านนั้น จะแตกต่างจากพุทธศาสนาของชนชั้นนำ ทั้งนี้ก็เพราะชาวบ้าน อันประกอบด้วย ไพร่ ข้าราชการชั้นผู้น้อย ตลอดจนพระสงฆ์ที่มีชีวิตใกล้ชิดกับชาวบ้าน ซึ่งมีความรู้ทางตัวหนังสือไม่มากหรือไม่มีเลย แบบแผนการปฏิบัติทางพุทธศาสนาที่นับถือจึงผูกพันอยู่กับคำสอนที่ถ่ายทอดกันด้วยปาก เช่นการเทศน์และสวด หรือที่ถ่ายทอดโดยภาพเขียน ภาพแกะสลักหรือโดยปฏิมากรรมซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งคำสอนของพุทธศาสนา ตลอดจนผูกพันอยู่กับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของสังคมที่สั่งสมกันมา^{๕๖}

สังเกตได้จากคำให้การชาวกรุงเก่า ประชาชนชาวอยุธยาจะกล่าวถึงบุญบารมีของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ บนพื้นฐานความเชื่อทางศาสนาแบบของชาวบ้าน ที่มีการผสมผสานระหว่างหลายแนวคิด เช่น ที่กล่าวถึงพระนารายณ์ว่า

พระนารายณ์นี้ ได้ทรงศึกษาวิทยาคมในสำนักพระอาจารย์พรหม ๆ นี้ มีอายุมากเป็นผู้เฒ่า ไบหูทั้งสองข้างยาวถึงป่า เป็นผู้ชำนาญในทางเวทย์มนตร์มีอำนาจภาพเหาะเหินเดินอากาศได้ เพราะฉะนั้น พระนารายณ์จึงมีบุญญาภินิหารและอิทธิฤทธิ์มาก^{๕๗}

หรือกล่าวถึงพระเพทราชาว่า

พระเจ้าสุริเยนันทราชาธิบดีนี้มีบุญญาภินิหารและอิทธิฤทธิ์ชำนาญในทางเวทย์มนตร์กายสิทธิ์มาก เวลากลางคืนก็ทรงกำบังกายเสด็จประพาส ฟังกิจสุททุกข์ของราษฎร และ

^{๕๖}สายชล วรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก," หน้า ๔๕ - ๔๖.

^{๕๗}คำให้การขุนหลวงหาวัด (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๐), หน้า ๓๕๗.

ทรงตรวจตราใจผู้ร้ายมิได้ขาด ทรงชุบเลี้ยงคนที่มีเวทย์มนตร์ให้เป็นมหาดเล็กใกล้ชิด
พระองค์^{๕๔}

จะเห็นได้ว่าการนิยมในเรื่องอิทธิฤทธิ์บุญญาภิบาลเป็นสิ่งที่อยู่ในความคิดของคนทั่วไป
ในสมัยนั้น

๒.๒.๑ บทบาทพุทธศาสนาในสังคม

ความแตกต่างระหว่างพุทธศาสนาของชนชั้นผู้นำและของชาวบ้านเช่นนี้ แบบแผนการ
ปฏิบัติทางพุทธศาสนาที่มีหน้าที่อยู่ในสังคมไทยจึงเป็นพุทธศาสนาในแบบของชาวบ้านเป็นหลัก
พุทธศาสนามีบทบาทต่อชีวิตของสามัญชนทั่วไปในสังคมไทยตั้งแต่เกิดจนตาย วิถีชีวิตของคนใน
สังคมไทยจะมากจะน้อยล้วนเกี่ยวพันกับพุทธศาสนา สำหรับคนทั่วไปพุทธศาสนาที่อยู่ในชุมชน
และชีวิตประจำวัน เป็นพุทธศาสนาที่ผสมกลมกลืนกับความเชื่ออื่น ๆ ผ่านเวลานานนับร้อยนับพัน
ปีจนแทบจะแยกกันไม่ออก และคงยากที่จะมีชาวบ้านสามัญคนไหนมาตั้งคำถามกับประเพณีที่ตน
เองมีอยู่ว่าเป็น "พุทธแท้" หรือไม่ และน่าจะมีรูปแบบที่ต่างออกไปจากพุทธศาสนาที่ดีความโดย
ชนชั้นปกครองอยู่บ้าง เพราะนิยามและมาตรฐานวัดความเป็นพุทธของชนชั้นปกครองกับชาวบ้านนั้น
แตกต่างกัน

แม้จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ ๕ รายงานการสำรวจวัดในนครเชียงใหม่ที่สร้างขึ้นในปี พ.ศ.
๒๔๔๐ มีรายชื่ออิกายสงฆ์อยู่ไม่น้อยกว่า ๑๘ นิกาย^{๕๕} โดยที่ชื่อของนิกายเหล่านั้นเป็นชื่อของกลุ่ม
ชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อยู่ในเมืองเชียงใหม่ด้วย โดยรายละเอียดของการปฏิบัติของแต่ละนิกายอาจไม่
แตกต่างกันมากนัก จากรายงานของผู้อำนวยการศึกษาที่ลงไปตรวจการคณะ การพระศาสนาและ
การศึกษาในมณฑลต่างๆ ก็ได้สะท้อนให้เห็นวัตรปฏิบัติที่แตกต่างของชาวบ้านในหัวเมืองต่าง ๆ
ไม่ว่าใกล้หรือไกล ซึ่งล้วนแต่มีรูปแบบที่แตกต่างกับแบบแผนการปฏิบัติของชนชั้นสูง

ในรายงานของผู้อำนวยการศึกษารูปหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก่อนการออกพระราชบัญญัติ
ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ได้กล่าวถึงแบบแผนการปฏิบัติทางพุทธศาสนาของชาวบ้าน
ว่า การพึ่งเทศน์ฟังธรรมของชาวบ้านพระสงฆ์นิยมแสดงธรรมในเรื่องชาดกต่าง ๆ เช่น เวสสันดร
ชาดก และพระมาลัย การสั่งสอนชาวบ้านก็นิยมสั่งสอนในเรื่องอนิสงส์แห่งทาน ส่วนชาวบ้านก็

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๑.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน รายชื่อวัดและนิกายสงฆ์โบราณในเชียงใหม่: ภาคปริวรรต ที่ ๗ (เชียงใหม่:
ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๑๘).

นิยมให้ทานถือศีล เพราะเชื่อกันว่าฟังเทศนาแล้วได้บุญแต่เนื้อเรื่องไม่ได้สนใจฟัง^{๕๖} แบบแผนการปฏิบัติทางพุทธศาสนาที่นับถือกันทั่วไปในสังคมยังไม่เป็นรูปแบบมาตรฐานที่ใช้เหมือนกันหมดทั่วราชอาณาจักร และแบบแผนการปฏิบัติทางพุทธศาสนาของชาวบ้านไม่ใช่แบบเดียวกับพระสงฆ์ผู้มีการศึกษาและใกล้ชิดกับชนชั้นนำ

วัด : ศูนย์กลางทางสังคมของชุมชน

ในสมัยก่อนกิจกรรมงานบุญงานกุศลต่างๆ ที่มีอยู่จำนวนมาก ทำให้เกิดเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในรูปของโบราณวัตถุและโบราณสถานที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาจำนวนมาก ซึ่งวัดเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับชุมชนได้เป็นอย่างดี

นับแต่โบราณมา ผู้ที่จะสามารถสร้างวัดใหญ่โตได้มีเพียงชนชั้นปกครอง อันได้แก่พระมหากษัตริย์ เจ้านายเชื้อพระวงศ์ และขุนนาง หรือหากเป็นสามัญชนก็ต้องเป็นเศรษฐีที่มีจำนวนน้อยเท่านั้น และวัดที่บรรดาเจ้านายขุนนางผู้มั่งมีเหล่านี้สร้างโดยมาก มีหน้าที่แตกต่างไปจากที่ชาวบ้านต้องการ เพราะวัดที่สร้างโดยคนมั่งมีทั้งหลายมักมีความงดงาม ใหญ่โตเพื่อมุ่งแสดงสถานะของผู้สร้าง และอาจมีความพยายามให้วัดของตนมีความสำคัญโดยการเข้าไปผูกพันกับอำนาจในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง เช่น ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อมีคณะธรรมยุติกนิกายเกิดขึ้น ขุนนางในตระกูลขุนนาคที่มีอิทธิพลในช่วงเวลาดังกล่าวและเป็นผู้ สนับสนุนให้วชิรญาณภิกษุขึ้นครองราชย์ได้ ถวายวัดที่ตระกูลของตนปฏิสังขรณ์เอาไว้ให้เป็นวัดธรรมยุติกนิกายของวชิรญาณภิกษุ คือ วัดพิชัยญาติ และ วัดบุปผาราม เพื่อสนับสนุนวชิรญาณภิกษุ อันเป็นตัวอย่างหนึ่ง que แสดงให้เห็นให้เห็นการใช้วัดเป็นเครื่องมือในทางการเมือง

ในขณะที่ชาวบ้านธรรมดาสามารถสร้าง"วัด"ได้ก็แค่เพียงเป็นที่พักสงฆ์ ซึ่งสร้างกันแบบง่าย ๆ ใช้ไม้เนื้อแข็งหรือแม้แต่ไม้ไผ่เป็นวัสดุ เมื่อสร้างขึ้นแล้วก็นิมนต์พระสงฆ์เข้ามาอยู่ หากชุมชนนั้นๆ เติบโตใหญ่แข็งแรงยิ่งกว่าเดิม ก็อาจช่วยกันบูรณะให้มีความคงทนถาวรมากขึ้นและสร้างถาวรวัตถุเพิ่มขึ้น หรือหากมีการย้ายถิ่นฐาน ที่พักสงฆ์เหล่านั้นก็อาจถูกทิ้งร้าง ด้วยเหตุนี้จึงมีวัดเล็กวัดน้อยจำนวนมากในพื้นที่ที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันรวมไปถึงวัดร้างจำนวนมากด้วย ซึ่งสถานะของวัดในสังคมสมัยก่อนไม่ได้จำกัดอยู่เพียงสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาอย่างเดียวเช่นในปัจจุบัน เสฐียรโกเศศ ได้เคยให้ภาพของวัดในอดีตว่า

^{๕๖} หจข., ร.๕ ศ.๑๒/๑๐, รายงานจัดการศึกษามณฑลภูเก็ต ร.ศ. ๑๑๘. ลงวันที่ ๘ มกราคม ร.ศ. ๑๑๘.

วัดเป็นสถานย่านกลางที่ชุมนุมของชาวบ้าน... เพราะชาวบ้านจะได้วิสาสะพบปะกันมาก ๆ ได้เป็นคราว ๆ อย่างงานสังคัม ก็ที่วัด ไม่ว่าใครในหมู่บ้านจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ เป็นหนุ่มสาวหรือแก่เฒ่า ถ้าจะอวดความมั่งมีหรือแต่งตัวอวดกันก็ที่วัด ตลอดจนแสงหาศิลปะวิทยาการหรือการบุญการกุศลซึ่งสงบเย็นใจ หรือจะไปรื่นเริงกันอย่างระเบียบไม่จู้จี้จ้านมากมายเพราะเกรงบาป กลัวกรรม ตลอดจนมีงานมหรสพ ก็ที่วัด มีบุตรเมื่อโตขึ้นต้องการจะให้มีความรู้และรับความอบรมความประพฤติทางศีลธรรม ตลอดจนบวชเรียน ก็ที่วัด เมื่อตายแล้วเขาก็เอาศพของท่านไปเผาที่วัด กระดูกของท่านเมื่อกลายเป็นอัฐิแล้วเอาไปฝังหรือบรรจุที่วัด เพราะฉะนั้นเมื่อยกเว้นการทำมาหากินแล้ว วัดก็เป็นสถานที่ทุกสิ่งทุกอย่างที่ดี ๆ ในชีวิตของชาวบ้าน ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายไป ยิ่งกว่านั้นคนมาแต่บ้านอื่น เป็นอาคันตุกะเดินทางมา ก็ได้อาศัยวัดเป็นที่พักนี้เท่ากับว่าเป็นโรงแรมของถิ่นนั้นไปด้วยในตัว^{๕๗}

ภาพของวัดในอดีต แสดงให้เห็นหน้าที่ของวัดที่มีต่อชุมชนทั้งในสถานะที่เป็นศาสนสถาน และสถานะที่อื่นมีหน้าที่ต้องรับใช้ชุมชนไปในขณะเดียวกัน เพราะวัดโดยเฉพาะในชุมชนตามชนบทเป็นวัดของชาวบ้าน ชาวบ้านเป็นผู้สร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ของชุมชน เมื่อมีหมู่บ้านก็ต้องมีวัด ถ้าไม่มีวัดชาวบ้านก็ต้องออกไปทำบุญและทำกิจกรรมอื่นนอกถิ่นของตน การเดินทางติดต่อระหว่างกัน ในหมู่บ้านในสมัยก่อนไม่ได้สะดวกเช่นในปัจจุบัน หมู่บ้านแต่ละแห่งตั้งอยู่ห่าง ๆ กันมี ที่นาป่าเขากันระหว่างกันไม่ได้อยู่หนาแน่นใกล้ชิดกัน ดังนั้นแม้ชาวบ้านจะสร้างได้เพียงแต่วัดที่ขนาดเล็กเพียงใด มีพระอยู่น้อยแค่ไหน (ในบางที่บางแห่งอาจมีเพียงแค่รูปเดียว) ทุกชุมชนก็อยากจะมีวัดอยู่ในชุมชนของตน^{๕๘}

วัด : ศูนย์กลางทางภูมิปัญญาของชุมชน

นอกจากวัดจะเป็นศูนย์กลางทางสังคมของชุมชนแล้ว วัดยังเป็นศูนย์กลางทางภูมิปัญญาของชุมชนด้วย วัดเป็นศูนย์กลางการศึกษาของประชาชนทั่วไปโดยแทบจะไม่มีค่าใช้จ่าย เมื่อชาวบ้านมีบุตรหลานที่โตพอรู้ความ ก็จะนำมาฝากที่วัดให้เรียนอักขระและฝึกกิริยามารยาทเป็นพื้นฐาน หากเด็กเหล่านั้นยังมีความสนใจเรียนมากขึ้น ก็อาจเรียนภาษามคธ หรือไม่ก็บวชเป็น

^{๕๗} เสฐียรโกเศศ, เรื่องเกี่ยวกับประเพณีไทย (เนื่องในเทศกาลตรุษสารท) (พระนคร: ม.ป.ท., ๒๕๐๔), หน้า ๗๓. (พิมพ์เป็นบรรณาการในงานฌาปนกิจศพ นางพิมพ์ ทวีสิน ณ เมรุวัดยานนาวา พระนคร วันที่ ๑๑ มีนาคม ๒๕๐๔)

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒-๗๓.

สามเณรเพื่อรำเรียนให้สูงขึ้นไปอีก โดยพระสงฆ์ที่อยู่ในท้องถิ่นก็จะมีความรู้อื่นที่นอกเหนือไปจากความรู้ทางธรรมที่ท้องถิ่นต้องการ เช่น วิชาการแพทย์ การช่างต่าง ๆ ให้ชาวบ้านได้เล่าเรียนพอแก้ความต้องการของคนในชุมชน รวมไปถึงเวทย์มนต์ คาถา และวิชาสมถวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อไปสู่อุดมคติแห่งพุทธศาสนาด้วย

ไม่ใช่แต่ธรรมเนียมของชาวบ้านเท่านั้นที่อาศัยวัดเป็นโรงเรียน และพระสงฆ์เป็นครู แม้ราชประเพณีในวังก็เป็นเช่นเดียวกัน สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬได้เล่าเรื่องการศึกษาของเจ้านายในวังแม้กระทั่งพระองค์เองว่า กระบวนการบวชเรียนหรือทรงผนวช เป็นส่วนหนึ่งในระบบการศึกษาของเจ้านายแต่โบราณก่อนหน้าระบบการศึกษาแผนใหม่ เจ้านายที่เป็นชายจะทรงผนวช ๒ รอบ คราวแรกเมื่ออายุประมาณ ๑๓ ชันษา ทรงผนวชเป็นสามเณร นับเอาว่าเป็นการศึกษาชั้นมัธยมปลาย เมื่อผนวชแล้วศึกษาเรื่องการปฏิบัติพระธรรมวินัย และศิลปวิทยาที่สนใจ เวลาของการอยู่ในสมณเพศประมาณ ๑ พรรษา หรือนานนั้น แต่น้อยมากที่จะอยู่นานจนอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ทรงผนวชครั้งที่ ๒ เมื่ออายุครบ ๒๑ ปี นับเป็นการศึกษาชั้นอุดมศึกษา คราวหลังนี้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ศึกษาพระธรรมวินัยกับวิชาอาคมชั้นสูง เมื่อลาผนวชก็ถือว่าจบการศึกษาชั้นอุดมศึกษาสามารถทำราชการได้ทันที^{๔๔}

นอกจากวัดจะเป็นศูนย์กลางการศึกษาของประชาชนทั่วไปแล้ว ยังมีธรรมเนียมในการสร้างถาวรวัตถุในทางศาสนา นอกจากโบสถ์ วิหารแล้ว สิ่งหนึ่งที่นิยมสร้างคือ คัมภีร์ทางศาสนา ไม่ว่าจะเป็นคัมภีร์ชาดกต่าง ๆ อรรถกถาธรรมบท หรือที่สำคัญที่สุดคือ พระไตรปิฎก การจารหรือคัดลอกพระไตรปิฎกลงใบลานเป็นธรรมเนียมที่ได้รับความนิยมกันว่าเป็นบุญอย่างยิ่งใหญ่ คนโบราณเชื่อว่าหากผู้จารเป็นผู้หญิงอันสูงส่งจะส่งผลให้เกิดชาติหน้าเป็นผู้ชาย ก่อนหน้ากระบวนการศึกษาพุทธศาสนาสมัยใหม่จะเกิดขึ้น ผู้ที่บวชเข้ามาอยู่ในพุทธศาสนาต้องศึกษา คัมภีร์มูลปกรณ์ มูลกัจจายน์ อรรถกถาธรรมบท มังคลัตถทีปนี สารัตถสังคห เป็นต้นไป จนถึง อภิธรรมมัตตะสังคห เป็นต้น คัมภีร์เหล่านี้ถูกบันทึก(หรือถูกจาร) บนใบลานซึ่งเป็นภูมิปัญญาที่เหมาะสมในสมัยโบราณ การจารึกคัมภีร์ทางพุทธศาสนาหรือที่เรียกกันว่าพระบาลีได้กลายเป็นส่วนหนึ่งในกิจวัตรหรือธรรมเนียมของพระสงฆ์ในสังคมสยาม แม้ในล้านช้าง หรือล้านนาที่เช่นกัน

๒.๓ การปกครองคณะสงฆ์ก่อนการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑

การพึ่งพาอาศัยกันระหว่างอำนาจฝ่ายอาณาจักรกับอำนาจของฝ่ายศาสนา หรือระหว่างรัฐกับบุคคลากรในศาสนามีมานานและเกิดขึ้นในแทบทุกสังคม สำหรับในกรณีของพุทธศาสนาใน

^{๔๔} สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาฬ, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๑๗ - ๑๘.

สังคมไทยก็เช่นกัน การพึ่งพาประสานประโยชน์ซึ่งกันและกันมีอยู่ในสังคมทุกระดับตั้งแต่หมู่บ้านไปจนถึงระดับราชอาณาจักร

สำหรับพุทธศาสนาโดยเฉพาะในแบบเถรวาท คณะสงฆ์เป็นหลักในการสืบทอดคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าหรือที่เรียกกันว่า พระธรรมวินัย แต่การที่คณะสงฆ์จะสืบทอดพระธรรมวินัยให้ได้เรียบร้อยโดยตลอดนั้น ต้องอาศัยการอุดหนุนจากรัฐ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดและในเวลาต่อมาได้กลายเป็นแบบอย่างให้กับความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ คือ กรณีของพระเจ้าอโศก ซึ่งในรัชสมัยของพระองค์ คณะสงฆ์เกิดความวุ่นวายเพราะมีเดียรถีย์หรือนักบวชนอกพุทธศาสนาปลอมเข้ามาบวชเป็นจำนวนมาก พระสงฆ์จำนวนมากที่มีอยู่ในเวลานั้นไม่สามารถจะจัดการได้ พระสงฆ์ที่ยังปฏิบัติดีอยู่ก็หลบเร้นออกไปอยู่ตามป่า จนพระเจ้าอโศกเข้ามาขจัดเดียรถีย์ออกไปจากพุทธศาสนาโดยการบังคับให้สึกออกไปจากคณะสงฆ์ และได้จัดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกต่อมาเหตุการณ์ในครั้งนี้ได้กลายเป็นแม่แบบของการอุปถัมภ์พุทธศาสนาโดยรัฐในเวลาต่อมา กล่าวคือ พระสงฆ์มีหน้าที่สืบทอดและปฏิบัติตามพระธรรมวินัย ส่วนพระมหากษัตริย์ทำหน้าที่ปกป้องความบริสุทธิ์ของคณะสงฆ์ และดูแลรักษาให้เกิดสังฆสามัคคี ประเทศที่นับถือพุทธแบบเถรวาทมักจะถือความสัมพันธ์ลักษณะนี้เป็นแม่แบบของความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์^{๖๐}

การปกครององค์การสงฆ์ในสมัยก่อนกรุงรัตนโกสินทร์เป็นการปกครองแบบหลวมๆ ไม่มีการรวมศูนย์อำนาจในระบบการปกครองสงฆ์ หากแต่แยกอำนาจออกเป็นฝ่ายต่างๆ โดยในอยุธยาตอนต้นมี ๒ ฝ่ายคือ คณะอรัญวาสี และ คณะคามวาสี ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนปลายเมื่อมีพระสงฆ์ออกไปอุปสมบทแปลงนิกายที่ลังกา เมื่อกลับมาจึงได้ตั้งคณะใหม่เพิ่มขึ้นเป็น ๓ คณะคือ คณะอรัญวาสี คณะคามวาสีฝ่ายซ้ายคือคณะคามวาสีเดิม และคณะคามวาสีฝ่ายขวาซึ่งคือคณะใหม่ที่กลับมาจากลังกา ซึ่งแต่ละคณะก็จะมีสังฆราชเป็นเจ้าคณะ และแต่ละคณะก็จะแบ่งเขตกันปกครอง คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย มีวัดในหัวเมืองฝ่ายเหนือรวม ๔๘ เมืองขึ้นต่อคณะนี้ (จึงเรียกว่าคณะเหนือ) คณะคามวาสีฝ่ายขวา มีหัวเมืองบักชีใต้ ๔๖ เมืองขึ้นต่อคณะนี้ (จึงเรียกว่าคณะใต้) ส่วนคณะอรัญวาสีนั้นปกครองพระสงฆ์ฝ่ายวิปัสณาธุระในกรุงนอกกรุง ๗ วัด และพระสงฆ์ต่างชาติทุกนิกาย^{๖๑}

อำนาจของฝ่ายราชอาณาจักรสามารถครอบคลุมถึงพระสงฆ์เพียงเบาบาง โดยมีเจ้าคณะแต่ละฝ่ายที่เป็นอิสระต่อกัน แม้จะมีตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช แต่หาได้มีอำนาจบังคับบัญชาพระสงฆ์ทั้งหมดในราชอาณาจักรไม่

^{๖๐} พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, หน้า ๒๐๕ - ๒๐๖.

^{๖๑} สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก," หน้า ๔๗.

ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ในท้องถิ่นนั้น จากคำอธิบายใน “ตำนานคณะสงฆ์” ของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายไว้ว่าระบบสมณศักดิ์ ซึ่งเป็นเครื่องมือในการควบคุมคณะสงฆ์จากส่วนกลางน่าจะมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ทรงเห็นว่าแรกเริ่มคงจะตั้งเป็นตำแหน่งพราหมณ์ก่อน แล้วต่อมาจึงนำตำแหน่งพราหมณ์มาตั้งแก่พระสงฆ์ในภายหลังเมื่อพระสงฆ์มีจำนวนมากขึ้น^{๒๖} โครงสร้างของการปกครองของคณะสงฆ์ก็มีการเปลี่ยนแปลงมาเป็นลำดับเรื่อยมา ตั้งแต่สมัยสุโขทัยที่มีการจัดการปกครองแบ่งออกเป็นฝ่ายขวาและฝ่ายซ้าย มีตำแหน่งสมณศักดิ์ไม่กี่ตำแหน่ง เมื่อมาถึงสมัยอยุธยาการเรียกชื่อฝ่ายขวา ฝ่ายซ้ายก็เปลี่ยนไป เป็นการเรียกว่าคามวาสีและอรัญวาสี^{๒๗} และได้เพิ่มตำแหน่งสมณศักดิ์เพิ่มขึ้นไปเรื่อย ๆ ตามสมัย สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงเห็นว่าประเพณีการตั้งราชทินนามพระราชทานเป็นสมณศักดิ์เป็นธรรมเนียมมาจากลังกาและกลายเป็นที่แพร่หลายในประเทศที่มีพุทธศาสนาเป็นประธาน^{๒๘}

สมัยอยุธยาตอนปลายมีการตั้งสมณศักดิ์พระภิกษุที่ตำแหน่งสังฆนายก ตามทำเนียบเป็น ๓ ชั้น คือ สมเด็จพระสังฆราช พระสังฆราชา และพระครู โดยสมเด็จพระสังฆราชอยู่ในราชธานี เจ้าคณะเมืองใหญ่เป็นสังฆราชา เจ้าคณะเมืองน้อยเป็นพระครู

แบบอย่างที่ทรงบรรยายไว้ในตำนานคณะสงฆ์เป็นรูปแบบสำหรับจัดการปกครองคณะสงฆ์ของทางราชสำนักในเวลาต่อมา แต่การปกครองคณะสงฆ์ไม่ได้มีเพียงรูปแบบเดียวตามที่ปรากฏในตำนานคณะสงฆ์เท่านั้น ในความเป็นจริงตามสภาวะที่อำนาจการปกครองจากส่วนกลางไม่สามารถจะออกไปได้ไกลเกินกว่าภายในเขตราชธานีและหัวเมืองใกล้เคียง สมณศักดิ์ดังกล่าวก็คงเป็นได้เพียงสมณศักดิ์ในทำเนียบเท่านั้น

กล่าวอีกนัยหนึ่งแม้ตำแหน่งสังฆราชที่มีการตั้งขึ้นจากอาณาจักรที่เป็นศูนย์กลางอำนาจก็ไม่มีอำนาจบังคับได้ทั่วราชอาณาจักรแต่อย่างใด แม้ว่าศูนย์กลางอำนาจภายในบริเวณอาณาจักรสยามจะเติบโตใหญ่ตั้งมั่นในอยุธยา แต่ก็เชื่อว่าจะสามารถแผ่อิทธิพลออกไปได้ไกลสักเพียงใด ยิ่งในด้านการปกครองคณะสงฆ์ด้วยแล้ว ความเป็นอิสระในการควบคุมกันเองภายในสถาบันทางศาสนามีอยู่โดยตลอดในทุกระดับ ไม่ใช่เพียงแต่ในระดับท้องถิ่นแม้ ในระดับหัวเมืองใหญ่ก็เช่นกัน

ตัวอย่างเช่น คณะสงฆ์ในล้านนามีคณะสงฆ์หลัก ๆ อยู่ ๓ ฝ่าย คือ คณะสงฆ์ดั้งเดิมที่สืบสายมาจากครั้งรัชกาลพญามังราย คณะสงฆ์ฝ่ายที่ ๒ คือ คณะสงฆ์รามัญวงศ์ ซึ่งรับอิทธิพลจากพระสุมนเถระจากสุโขทัย คณะสงฆ์กลุ่มที่ ๓ คือ คณะสงฆ์ฝ่ายสิงหล ซึ่งเดินทางไปศึกษาพุทธ

^{๒๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพ, *ตำนานคณะสงฆ์* (พระนคร: ม.ป.ท., ๒๕๑๓), หน้า ๕. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร้อยเอกอนันต์ ชูเอน ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม)

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘ - ๙.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.

ศาสนาที่ลังกา คณะสงฆ์ทั้ง ๓ ฝ่ายต่างไม่ขึ้นต่อกัน ตำแหน่งที่ดูมีอำนาจอย่างเช่น สมเด็จพระราชา เป็นเพียงตำแหน่ง "เจ้าศาสนาในหนเวียง" อันอาจกินความเพียงหัวหน้าสงฆ์ในเขตกำแพงเมือง ส่วนตำแหน่งสังฆราชาหมายถึงเจ้าอาวาสวัดในเมือง จนมาในสมัยราชวงศ์เจ้าเจ็ดตนการปกครอง คณะสงฆ์จึงค่อนข้างเป็นระเบียบ ในแง่ที่ว่าอำนาจของผู้ปกครองได้เข้ามาใกล้ชิดมากกว่าเดิมจึง เริ่มปรากฏระเบียบที่เรียกว่าหัวหมวดวัดในการควบคุมกัน^{๖๕}

โดยระบบหัวหมวดวัดเป็นระบบเครือข่ายความสัมพันธ์กันของคณะสงฆ์ แต่ระบบหัวหมวดวัดเองก็ไม่แน่ว่าจะเป็นการริเริ่มจากชนชั้นปกครอง บางทีอาจมาจากสภาพที่เป็นอยู่จริงในสังคมล้านนาอยู่เดิมแล้วก็เป็นได้

การปกครองคณะสงฆ์ในลาวหรือหัวเมืองล้านช้างในระยะแรก และการปกครองคณะสงฆ์ในหัวเมืองอีสานก่อนปี พ.ศ. ๒๔๓๔ มีการจัดตั้งสมณศักดิ์เป็นแบบล้านช้างที่มีอยู่ ๘ ชั้นคือ ตำแหน่งสูงสุดคือ ยอดแก้วเป็นสังฆนายก เป็นผู้ที่ตั้งพร้อมด้วยคุณสมบัตินิยบุคคล ผู้ควรเคารพยำเกรงของสังฆมณฑลและเจ้าภูมิภาคพะศนิกร ตำแหน่งนี้มีอยู่ตำแหน่งเดียวและมีอยู่ที่เวียงจันทน์^{๖๖}

หัวเมืองทางอีสานส่วนใหญ่ได้รับเอาแบบแผนสมณศักดิ์ของทางล้านช้างมาใช้ จึงมีตำแหน่งสูงสุดมีเพียงหลักคำเท่านั้น ไม่มีตำแหน่งยอดแก้ว เนื่องจากหัวเมืองอีสานในสมัยโบราณ ไม่ได้เป็นบ้านเมืองที่มีกษัตริย์ปกครองเป็นของตนเอง มีสถานะสูงสุดเป็นเพียงเมือง จึงมีพระสงฆ์ผู้ใหญ่เป็นเพียงหลักคำในแต่ละเมือง^{๖๗} เป็นต้น

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แม้การปกครองคณะสงฆ์โดยโครงสร้างจะไม่มีเปลี่ยนแปลงมากนักโดยยังคงยึดรูปแบบการปกครองตามแบบอยุธยา แต่ในทางปฏิบัติพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจในการควบคุมคณะสงฆ์มากขึ้น ความเปลี่ยนแปลงในการปกครองคณะสงฆ์ที่น่าสนใจคือ การออกกฎพระสงฆ์ในรัชกาลที่ ๑ ของกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งนับว่าไม่เคยมีแบบอย่างมา

^{๖๕} ไข่มุก อุทยานวลี, "การเปลี่ยนแปลงด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่ในระยะครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๕," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๗), หน้า ๙ - ๒๐.

^{๖๖} กิติรัตน์ สีนันท์, "การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ. ๒๔๓๔-พ.ศ. ๒๔๖๘," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๗), หน้า ๒๙ - ๓๐.

^{๖๗} อัจฉรา กาญจนินัย, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔)," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๓๒.

ก่อน คือ มีการระบุชัดเจนถึงสิ่งที่ห้ามไม่ให้ประพฤติ กำหนดสิ่งที่ควรประพฤติและกำหนดโทษถ้ากระทำหรือไม่กระทำแล้วแต่กรณี^{๖๘}

การความเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาทำให้พระมหากษัตริย์ทรงแสดงบทบาทเป็นผู้รอบรู้ในพระธรรม ทำให้พระมหากษัตริย์หรือรัฐสามารถมีบทบาทในการดำเนินคดีกับพระสงฆ์ที่ประพฤติมิชอบในพระวินัย หลังจากออกกฎหมายพระสงฆ์ในรัชกาลที่ ๑ ได้มีการลงโทษพระสงฆ์ โดยพระสงฆ์บางรูปพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสให้เลิก ส่วนในรัชกาลที่ ๒ ทรงโปรดให้ดำเนินการสอบพระภิกษุที่มีผู้ฟ้องร้องว่ากระทำเมถุนปาราชิกจนมีบุตรหลายคน และในรัชกาลที่ ๓ ก็ทรงโปรดให้ชำระพระสงฆ์ที่ประพฤติอนาจารมีการจับพระสงฆ์สึกกว่า ๕๐๐ องค์

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดให้รวมพระอารามหลวงและวัดราษฎร์ในกรุงเทพฯ เข้าเป็นคณะต่างหากจากคณะทั้ง ๓ เรียกว่าคณะกลาง ขึ้นกับกรมหมื่นนุชิตชิโนรส (พระยศขณะนั้น) จึงมีคณะใหญ่ ๔ คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะอรัญวาสี และโปรดให้พระราชาคณะหรือสมเด็จพระราชาคณะดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่เหล่านั้นเป็นคราวๆ

ส่วนบทบาทของธรรมยุติกนิกาย ซึ่งก่อตั้งโดยวชิรญาณภิกษุในรัชกาลที่ 3 นี้ ยังไม่ได้โดดเด่นมากนักในการมีส่วนร่วมจัดการปกครองคณะสงฆ์ การจัดตั้งคณะกลางขึ้นมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ เพื่อดูแลวัดในกรุงเทพฯ และคณะธรรมยุตินั้นมีนัยอีกประการว่าเป็นการดึงเอาคณะธรรมยุติกนิกายเข้ามาอยู่ภายใต้อำนาจของอาณาจักรอีกด้วย^{๖๙}

เมื่อล่วงมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ได้ทรงยกฐานะของคณะธรรมยุติกนิกายจากสำนักเรียน ให้กลายเป็นคณะพิเศษเรียกว่า "บวรนิเวศาคติคณะ" อันเป็นกิ่งหนึ่งของคณะกลาง โดยให้กรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธุ์ เป็นอธิบดีพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายมีสมณศักดิ์เท่าสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ คณะธรรมยุติกนิกายยังได้ "พรพิเศษ" จากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ปกครองกันเองโดยไม่ต้องขึ้นอยู่กับปกครองของคณะอื่น^{๗๐} ความข้อนี้เห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความโน้มเอียง ให้สิทธิพิเศษมาในฝ่ายธรรมยุติกนิกาย อันเป็นเหตุให้เกิดการแตกแยกในคณะสงฆ์สืบต่อมา หากลักษณะการปกครองคณะสงฆ์โดยรวมในสมัยนี้ยังเป็นรูปแบบเดิมอยู่เหมือนในสมัยรัชกาลที่ ๓ จนสมัยรัชกาลที่ ๕

^{๖๘} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๖), หน้า ๒๖๘-๒๗๐.

^{๖๙} ศรีสุพร ชวงสกุล, "ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์: ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย," หน้า ๖๕.

^{๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗.

ธรรมนูญถกนิกายจึงได้รับการสถาปนาให้เป็นคณะอย่างเป็นทางการ โดยการประกาศพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ (พ.ศ.๒๔๔๕)^{๗๐}

จากความเปลี่ยนแปลงทางความคิดและพัฒนาการในการปกครองคณะสงฆ์จะเห็นได้ว่ามีความพยายามจากฝ่ายรัฐที่จะเข้ามาควบคุมองค์กรสงฆ์มากขึ้นตามลำดับ

เมื่อสยามก้าวเข้าสู่ความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 5 มาตรฐานเป็นเรื่องจำเป็นที่รัฐพึงกำหนดให้กับส่วนต่างๆ สำหรับการสร้างรัฐสมัยใหม่ และเพื่อความเป็นเอกภาพของรัฐในภาวะของการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิ (Absolutist State) จึงเกิดความต้องการที่จะควบคุมองค์กรสงฆ์ทั้งหมดจากส่วนกลางจนนำไปสู่การออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ ในที่สุด

^{๗๐}โชติ ทองประยูร, "พระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑," ใน กฎหมายคณะสงฆ์ (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา ๒๕๐๕), หน้า ๔๐.